

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN 17. YÜZYILDA İRAN SINIRINDAKİ İDARİ VE İKTİSADİ
PRATIĞI: ŞÜREGEL LİVÂSİ ÖRNEĞİ*Administrative And Economic Practices Of the Ottoman Empire on the Iranian Border in the 17th
Century: The Case Of Shuregel (Şüregel) Province*

Murat Alandağlı

Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, malandagli@agri.edu.tr,

ORCID: 0000-0001-5136-4910

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 14.11.2023

Kabul/Accepted: 18.12.2023

DOI: 10.51592/kulliyat.1390750

ÖZ

Şüregel günümüzde Türkiye-İran sınırında yer almaktadır. Arpaçay ve Kars Çayı'nın yol aldığı oldukça verimli ve geniş yaylalarının etrafını yüksek dağlar çevreler. Hayli köklü bir iskân geçmişine sahip olan bölge Urartu, Roma, Bizans, Pers ve Osmanlı idaresinde kalmıştır. Şüregel'in bir sınır kenti olma vasfı da Orta Çağ'a kadar uzanır. Bu dönemdeki etkin Roma ve Pers çekişmelerinin merkezinde yer alan önemli bir sınır kenti konumundadır. XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlıların eline geçmiş olmasına rağmen sık sık el değiştirmiştir. XVII. yüzyılın ortalarına kadar süren Osmanlı-İran sınırındaki çekişmenin canlı şahitliğini yapmıştır. Bu nedenle üzerindeki nüfusun hareketli olduğu siyasî ve askerî durumlara göre bazen Kars bazen de Revan istikametinde yol aldığı anlaşılmaktadır. Kısa süreli sükûnet evrelerinde kale ve nispeten şen mezralar ile köylerinde yaşamın sürdüğü Şüregel'deki aydınlık hava ansızın kasvetli bir hale bürünmüştür. XVI. yüzyılda at nalları altında hâlî ve harâbeye dönüşmüş iskân mahallerinin bulunduğu Şüregel'in bu durumu XVII. yüzyılda değişmeye başlamıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra nispeten dinginleşen Osmanlı-İran ilişkilerinin bu değişimde etkisi vardır. Osmanlı İmparatorluğu bu havadan, barış döneminden, istifade ederek sınır hattında denetimi sağlamak, bölgenin demografik yapısını şekillendirmek, siyasî ve malî istikrarı sağlamak gibi maksatlarla Şüregel'de tahrir icra etmiştir. Bu tahrir elbette XVI. yüzyılın klasik tahrirlerine benzememektedir. Öyle ki bölgede ne derli toplu bir nüfus ne de nüfusun iştigal ettiği bir ekonomik faaliyet vardır. Bu nedenle defterde sadece bazı iskân birimlerinin isimleri ile bunların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş tımar hisseleri ve bu hisselerle sahip olanların isimleri yer almaktadır. Çalışma daha ziyade siyasî, askerî ve itikâdî boyutuyla ele alınmış Osmanlı-İran ilişkilerine sınır idaresi eksenli bir bakış açısıyla yaklaşmayı amaç edinmektedir. Bu bağlamda özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır hattındaki bölgelerde idarî ve malî yönde atılmış olduğu adımlar ile bunların yereldeki etkilerini incelemektedir. Bu vesileyle Doğu sınırıyla ilgili Osmanlı belgelerinde sık sık zikredilen Şüregel'in merkezinde yer aldığı bir livânın tesisi, nahiyeleri, bağlı köy ve mezraları, askerî, idarî ve malî yapısıyla bir serhat yapılanması örneği ve uğraşı gözler önüne serilecektir.

Anahtar Kelimeler

Şüregel, Akça Kal'a, Sosgerd, Osmanlı-İran Sınırı, Tahrir.

Keywords

Shuregel (Şüregel), Akça Kal'a, Sosgerd, Ottoman-Iranian Border, Tahrir.

ABSTRACT

Today, Şüregel is located on the Turkish-Iranian border. High mountains surround the highly fertile and wide plateaus where the Arpaçay and Kars streams flow. The region has a long history of settlement and has been under Urartian, Roman, Byzantine, Persian and Ottoman rule. Şüregel's status as a border city dates back to the Middle Ages. It was an

important border city at the center of the active Roman and Persian rivalries during this period. Although it was captured by the Ottomans in the late 16th century, it changed hands frequently. It was a living witness of the Ottoman-Iranian border rivalry that lasted until the middle of the 17th century. For this reason, it is understood that the population was mobile, sometimes traveling to Kars and sometimes to Revan, depending on the political and military situation. During short periods of tranquility, the castle and relatively peaceful hamlets and villages were inhabited, but the bright atmosphere in Shuregel suddenly turned gloomy. In the XVIth century, Shuregel's situation, which was characterized by ruined and ruined settlements under horseshoes, began to change in the XVIIth century. Ottoman-Iranian relations, which relatively calmed down after the second half of the 17th century, had an impact on this change. The Ottoman Empire took advantage of this atmosphere and the period of peace to conduct surveys in Shuregel in order to control the border line, shape the demographic structure of the region, and ensure political and financial stability. This survey, of course, does not resemble the classical surveys of the 16th century. In fact, there is neither an organized population in the region nor an economic activity in which the population was engaged. For this reason, the book contains only the names of some settlement units, the fief shares formed by combining them, and the names of those who owned these shares. This study aims to approach the Ottoman-Iranian relations, which have mostly been analyzed from a political, military and religious perspective, from the perspective of border administration. In this context, it prioritizes the administrative and financial steps taken by the Ottoman Empire in the border regions and their local effects. In this way, the establishment of a livân centered on Şüregel, which is frequently mentioned in Ottoman documents related to the eastern border, will be revealed as an example of a frontier organization and endeavor with its nahiyas, affiliated villages and hamlets, military, administrative and financial structure.

Atıf/Citation: Alandağlı, M. (2023), "Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. Yüzyılda İnan Sınırındaki İdarî ve İktisadî Pratiği: Şüregel Livâsı Örneği", *Külliyat, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 21(Aralık), 147-177.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Murat ALANDAĞLI, malandagli@agri.edu.tr

GİRİŞ

Günümüzde Şüregel bölgesinin büyük kısmı Türkiye sınırları dâhilindedir. Sadece Düzkend, Ağın ve Ertik isimli üç yerleşim yeri Ermenistan hududu dâhilinde yer almaktadır (Elekberli 1994: 200, 201; Cengiz 2013:16). Şüregel'i Doğu'da Arpaçay, Batı'da Yahnılar ve Koç Köyü Suyu, Kuzey'de Kızıltaş köyünün yer aldığı dağlık alan ve güneyde ise Alacadağ ve Mağazbert deresi çevreler. Oldukça geniş yaylaların oluşturduğu bu saha Kars ve Arpaçay nehirlerinin akış yönü esas alınarak doğu ve batı şeklinde; Şüregel ve Kars vadilerine göre de yukarı ve aşağı olarak tarif edilmiştir. Bu tarifi izleri Erzurum Vilayet Salnamelerinde de görülür. Deniz seviyesinden yüksekliği yer yer 1800 metreyi bulan bölgede tarım ve hayvancılık oldukça yaygındır. Çam, köknar, ladin, kavak, meşe, sarıçam, karaağaç, dişbudak türü ağaçlar ile dağ otu, haros ve çayır tarzı otlarla kaplıdır (Kızıoğlu 1953: 6,11,69).

Kendine has iklim özellikleri, bitki örtüsü ve toprak yapısıyla dönem insanların diline dolaşmış oldukça verimli bir saha olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Khorenli Movses'in Kolten (Culfa) Destanında "eğer senin boğazın Şara'nın boğazı ise bizim ambarlarımız Şirak'ın ambarları değildir" şeklinde bölgedeki tarımsal potansiyel gayet açık bir şekilde ortaya konulmaktadır (Khorenats'i 1980:12,154). Şüregel Ortaçağ'da Roma ve Persler arasındaki çekişmenin odağında yer almıştır. Şüregel'in bu durumu Bizans-Sasani çekişmesinde de devam etmiştir. Bizans

bölgenin kendi denetiminde kalması için bazen Sasanilerle de anlaşarak sık sık seferler düzenlemiş, bölge insanını asimile ve sürgün etme politikalarını gütmüştür. Bizans'ın bu politikasına karşın Sasaniler de esasında Hristiyan olan bölge insanını güç kullanarak zerdüştlüğü kabule zorlamıştır (Özmenli 2009: 84).

XVI. yüzyıla gelindiğinde ise tarih adeta bir sınır kenti olma vasfını bu sefer yine Şüregel'e vermiştir. Nitekim bu dönem boyunca süregiden Osmanlı-Safevî çekişmesi neticesinde bir sınır, hudut yerleşkesi özelliği kazanmıştır. Bu nedenle bazen Osmanlıların bazen de Safevîlerin idaresinde kalmıştır. Dolayısıyla yukarıda belirtildiği üzere oldukça verimli bir saha olmasına rağmen sınırdaki yer alması ve haliyle siyâsî, malî ve askerî hesaplaşmaların görüldüğü bir alan olması nedeniyle demografik bakımdan canlı bir görünüm kazanamamıştır. Bu nedenle Şüregel, var olan çekişme ve gerilim nedeniyle yerleşik nüfusun terk-i diyar ettiği, Osmanlı veya Safevî idarelerinin kendi politikaları bağlamında iskân veya sürgün edilen nüfusun da sık sık hareket etmesinden dolayı hâlî ve harâbe bir alan özelliğe sahiptir. Bu nedenle 1530 yılı Erzurum tahrir defterinde Kars'ın sonradan Osmanlılara katılmasından dolayı "Kızılbaş Türkmen" unsurun İran cenahına kaçtıkları ve bu nedenle onların yerine Cebelü yerleştirilerek sınırın korunup kollanmasının şart olduğu belirtilmektedir. Bu aynı zamanda bölgenin yeniden şenlenmesini de sağlayacaktır. Yine güneyden Sünnî Kürt taifesi bazı vergilerden muaf tutularak Tercan ve Erzurum harâbelerini şenlendirmek amacıyla bölgeye getirilmiştir (Kırzioğlu 1953: 517).

XVI. yüzyılın sonlarına ait defterler Kars eyaleti hakkında tafsilatlı bilgiler sunmaktadır. Bu döneme ait mufassal defterin dikkat çeken özelliği "hâriç ez defter" ve "halî anî'r-reâyâ" şeklindeki kayıtları çok sık içermesidir. Nitekim defter genelinde 440 civarında hâriç ez defter ve 540 civarında da "hâlî anî'r-reâyâ" kaydı tespit edilmiştir (TKG.KK.TTd.103:1-149/b.) Defterdeki hemen hemen her kaydın devamında bu iki ifadeye yer verilmektedir. İcmâl defteri bu iki özelliği nispeten çok daha görünür kılmaktadır. Öyle ki bu defterde Kars ve havalisinin serhat hattında yer almasından dolayı ıssızlığı, otuz-kırk yıldır süren harâbelik durumu gözler önüne serilir (TKG.KK.TTd.283: 112/b). Bu defterde hâric reâyâ olan Ekrad taifesine dair izahları (TKG.KK.TTd.283: 1/b) vakıf akarlarının azalmasından duyulan rahatsızlıklar izlemektedir. Kars bölgesi Kürdistan yolu üzerinde yer aldığı için "derbent ve mahûf" yerler olması bakımından da önemlidir (TKG.KK.TTd.283: 45/b). Kış aylarında iyice ıssızlaşan, yaz aylarında ise eşkiyanın eksik olmadığı sahalardır. Ayrıca Kars ve havalisi Doğu, Batı, Kuzey ve Güney yönlü işlek güzergâhların önemli bir kavşağı durumundadır (TKG.KK.TTd.283: 45/b, 90/a, 121/a).

Osmanlı-İran ilişkilerinin siyâsî, malî, askerî ve sosyo-kültürel yönünü inceleyen çokça çalışma bulunmaktadır. Fakat bu ilişkilerin seyrinin şekillendiği saha, coğrafya ve mekân/lara dair çalışmalar oldukça sınırlıdır. Oysa XVI. yüzyılda siyâsî, askerî, malî bakımdan iki ayrı gücü simgeleyen her iki gücün uğraşları kadar buna dair adımların atıldığı sahalarda da şüphesiz önemlidir. Daha basit bir anlatı ile sınırlarda yaşananlar ve bu bunların dün yaşamlarına etkilerine dair henüz çok şey söylenmiş değildir. Oysa sınır havzaları, işgal ve istilalara bizzat maruz kalmış olmalarından dolayı yaşananların birer canlı şahitleri olarak görülmelidir. Örneğin Osmanlı-İran çekişmesinden etkilenen Şüregel ve Abadan bölgesindeki irili ufaklı 256 köy, reâyasının güvenlik endişesiyle çok daha batıya Kars istikametine yönelmesi ile savaş sonunda tekrar yurtlarına dönmeleri noktasındaki hareketleri ancak bu tür çalışmalar vesilesiyle gözler önüne serilebilir (A.DVNS.MHMD.132/1435: 387,388). Çalışma bu bağlamında Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde elde edilen bir defteri esas alarak XVII.

yüzyıl Osmanlı-Safevî çekişmesinin canlı şahitlerinden biri olan Şüregel'e ait bir bahis açmayı amaçlamaktadır. Bu sayede Doğu sınırının kendine has özellikleri ile Şüregel'in bu özellikler içerisindeki yeri çok daha açık bir şekilde sergilenmiş olacaktır. Çalışmanın esas kaynağının icmâl türü defter olmasının yarattığı sınırlılıklara rağmen Şüregel livâsının nahiyeleri, köyleri, mezraları, mahalleleri ile zeâmet ve timar erbapları hakkında bazı önemli bilgilere erişilecektir. Bu bilgiler sayesinde bir sınır yerleşiminin idarî ve malî yapısı görünür kılınacaktır. Yine yer yer derkenar ve vassalelerde tesadüf edilen izahlar sayesinde dönem insanların bazı sıkıntılarına da şahitlik edilecektir. Haliyle her biri bir diğere göre konumlandırılmış ve kaydedilmiş köy ve mezraları ile buraların "hâlî ve harâbe" ya da "hâric ez-defter" gibi izahlarla ifade edilen demografik özelliklerine ışık tutulacaktır. Şüregel'i merkeze alan bu çalışmanın XVI. ve XVII. yüzyılda Osmanlı-İnan savaş ve barışının şahidi olan hudut, serhat kentlerine ait çalışmalara eklenmek, katkı sağlamak gibi bir maksadı bulunmaktadır.

1. Tarihsel ve İdarî Bakımdan Şüregel

Şüregel'i de kapsayan bölge tarihsel olarak "Armenia" olarak adlandırılmıştır. Bu isim bir ırk veya millet adından ziyade Van Gölü'nün kuzeyindeki sahaya atfen "üst taraf, yukarı cenah veya yukarı il" anlamlarında coğrafi bir tabir olarak kullanılmıştır (Baykara 1988: 23-25). Burası bir bakımdan Transkafkasya'nın batısında Aleksandropol ile İğdir düzlüğü arasındaki alanı kapsayan geniş ve kendisine has coğrafi ve iklimsel özellikleri bulunan İreku'a'nın bir parçası da sayılabilir. Yüksek sıra dağlar ve yaylalardan oluşan arazisi nedeniyle Ön Asya'da kışların en soğuk geçtiği bölgeler arasında yer almaktadır. Bu çetin havzada ilk olarak Eriaki, Urartu ve Ardaşesyanlar, Arşaklılar, Kamsarakanlar ve Mamikonlar'ın hüküm sürdükleri düşünülmektedir. Körzüt Yazıtları'na göre bölge Kral Menua zamanında Urartu egemenliğine geçmiştir (Bingöl 2003: 106, 107). Fiziksel özelliğinden dolayı bölgede genellikle derebeylik sistemi hâkim olmuştur. Bu nedenle tarımsal sahalar başta hükümdarlar ve ailesi mensupları olmak üzere yüksek ve korunaklı şatolarında yaşayan soylular ile kiliselerin denetiminde kalmıştır (Özmenli 2008: 10-13, 68).

Bölgenin ismine dair ilk yaklaşımlar Alan kavimleri üzerine yoğunlaşır. Nitekim Azerbaycan havalisindeki Alanlar Arsaklar tarafından Batı'ya doğru sürülmüşlerdir. Bu sürgünde Arsaklar'ın bölgeyi Hristiyanlaştırmak üzere uyguladıkları politikanın bir etkisinin olup olmadığı bilinmemektedir (Özmenli 2009: 84). I. Tiridat, sürgün Alanlıların bir kısmının kendisine bağlı Aras Irmağı boylarında iki bölgeye yerleşmelerine olanak tanımıştır. Bu sayede Avorsiler, Artaz bölgesine ve Şıraklar'ın ise Arpaçay boylarına yerleştikleri anlaşılmaktadır. Bu yerleşim düzeninden dolayı Kars, Arpaçay boylarının "Şırak" olarak adlandırıldığı düşünülmektedir. Kür, Alazan ve Yura (Kanık ve Kabur) suları arasındaki bölgeye yerleşen ve kendilerine ait bir kasaba inşa eden Şıraklar bu havalie "Şırak Ovası" isminin verilmesinde etkili olmuşlardır (Togan 1997: 376-379; Özmenli 2008: 154, 155).

Müslüman Araplar ilk olarak bölgeye 640'lı yıllarda seferler düzenlemişlerdir. Bu akınlarda kısa süreli de olsa bazı gelirler elde etmişlerdir. Ticaretle uğraştıklarından Bagratlılar bölgedeki bir hayli varlıklı kavimler arasında yer almıştır (Cengiz 2013: 26). Bu durumlarının da etkisiyle 772 yılında Bagratlı Etyiyen Aşut Bey, Digor ve Şüregel bölgelerindeki bir kısım araziyi Kamsarakanlı'lardan satın almış ve sülalesiyle Bagaran(Pekran) kasabasına yerleşmiştir. Böylece Şüregel'in önce bir aile sonrasında bir beylik ve nihayet bir krallığın merkezi olmasına giden süreci başlamıştır. Bu sıralarda Kür, Aras, Bohtan, Zap ve Çoruh havalilerinde atlı göçebe yaşam süren Saka

Türkleri belirmeye başlamıştır (Kırzioğlu 1953: 70). Kamsarakanlı hanedanlığı 311 yılında Türkistan'dan bölgeye gelen ataları Arşavir Bey öncülüğünde kuruldukları Şüregel bölgesindeki hâkimiyetlerini 475 yıl sonra Oğuz vezir ailelerinden biri olduğu iddia edilen Bağratlılar'a bırakmıştır. Ardından 961 yılında başlayan Anı-Bagratlı Kırallığı hâkimiyeti ise 1045 yılında sona ermiş ve bölge Bizans'ın denetimine geçmiştir. Selçuklular 1055 yılında Şüregel bölgesini hâkimiyetleri altına almışlardır (Sevim 2000: 40-50; Kırzioğlu 1953: 317, 329; Darkot 1973: 360-363). Selçukluların zayıflamasından sonra bölge Gürcü, Saltuklu, Ahlatşah ve Moğolların denetimine girmiştir (Gündüz 2001: 515-518). 1220 ile 1221 yıllarında Cengiz Han idaresindeki Tatar birlikleri Kür ve Aras bölgesine gelerek buradaki Oğuzların Anadolu'ya doğru yönelmelerini sağlamıştır (Kırzioğlu 1953: 434).

Evliya Çelebi'nin aktarımına göre Şüregel'in havası ve suyundan etkilenen Hüseyin Baykara Feylesof Şüreger'in yardımı ile kenti imar etmiştir. Şehir Kara Yusuf'un himayesinde iken Timur'un saldırısı sonucu harap hale gelmiştir. İkinci kez Gürcistan havalisine sefere giden Lala Kara Mustafa Paşa tarafından harap edilmiştir. Feylesof Şüreger'in bölgedeki imar faaliyetlerinden dolayı burası "Şüreger" olarak isimlendirilmiştir (Evliyâ Çelebi 2014: 394). Bölgenin ahvali Evliya'nın anlatısında "...bu şehrin küçüğü ve büyüğü bütün zevk ehli ve eğlence düşkünü olup Acem tarzı şurîgerî ve arazbarî nağmelerle şarkılar okurlar ki insan zevkinden sarhoş olur. Ama hala bu şehir o kadar mamur değildir, kalesi haraptır..." şeklinde yer almaktadır. Buradaki harap tarifinin Arpaçay'ın karşısından Revan eyaleti dâhilindeki bölgeler için de kullanıldığı açıktır. Nitekim "beri tarafı" yani Kars'a bağlı olan bölgeler daha ziyade "şenlikli yurt her tarafları köyler, dağlar, bakımlı ve şenlikli yapılarla donanmış" şeklinde ifade edilmiştir. Bu arada Evliya'nın izahlarında "Şüreger" ve "Şüregel/Şüregil" şeklinde iki kullanımı dikkat çekmektedir. Bunlardan Şüregel/Şüregil kullanımı sıklıkla Kale için (Şüregil Kalesi) kullanılmaktadır. Fakat Şüreger ise bir iskân, imar, istila ve Arpaçay'ın ikiye böldüğü bir yer olarak ifade edilmektedir (Evliyâ Çelebi 2014: 394, 395). Bu durumda onun Şüreger olarak ifade ettiği yerlerin de aslında Şüregel olabileceği düşünülmektedir. Bölgenin coğrafi yapısı, akarsuları, dereleri ve bataklıklarına dair gözlemleri de bu durumu doğrulamaktadır. Nitekim bir yerin yerleşim için seçilmesinde arazisinin dağlık, ovalık, yaylalık, vadi, plato, yol istikameti oluşu, su kaynakları, iklim ve bitki örtüsü önemli etmenleri oluşturmaktadır. Bu özellikler kentlerin yerleşim düzenini belirlemekte, fiziki, sosyal ve ekonomik yapıyı şekillendirmektedir (Koçak, 2021:70).

Öte yandan Evliya Çelebi'nin Revan'dan Erzurum'a dönüşünde uğradığı menzillerin sırası ile isimleri de dikkate alındığında bu durumun çok daha muhtemel olduğu görülmektedir. Nitekim onun Abdallar, Abbaran, Şarabhane, Begim, Şüreger, Bulanık, Kars şeklindeki güzergâh listesi (Evliyâ Çelebi 2014: 394, 395) IV. Murad'ın Revan Seferi menzillerinin dizilimi ve bölgeye resmedilen arazi özellikleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir (Üner, 1952: 554). Nihayet Osmanlı yer adları listesinde Şüreger/Şüreger isimli bir yer adının olmayışı da yukarıdaki yaklaşımları doğrulamaktadır (Sezen 2017: 26,732,1002).

Evliya Çelebi'nin anlatısında Şüregel'in tüm yönleriyle yer aldığı söylenemez. Şüregel Osmanlı-İran hududunda oldukça önemli bir pozisyonda bulunmaktaydı. Bu nedenle sık sık idarî olarak yer değiştirmiştir. Bu değişiklik şüphesiz kayıtlarda yer aldığı kadar kolay olmamıştır. Şüregel sınırda yer alması, iki siyasi teşekkülün rekabetinin merkezinde bulunması gibi özellikleri nedeniyle her daim potansiyel talan sahası olmuştur. Bu yönüyle sözlü tehdit ve savaş naralarının akabinde oldukça kalabalık Osmanlı veya İran ordularının adeta taş üstünde taş

birakmadıkları Doğu hududundaki ender bölgelerden biridir. Adeta talanı andıran savaşlardan bir süre sonra bölgede Osmanlı veya İnan idarelerince atılmış imar faaliyetleri ön plana çıkmıştır. Bu bakımdan Şüregel aslında savaşın olmadığı dönemde hayli yüksek meblağlar ve insan emeği ile imar edilen, savaş naralarıyla tüm bunların görmezden gelinerek yok edildiği bir yap-boz sahasını andırmaktadır. Zaman zaman yaşanan doğal afetler de bu durumun tuzu biberi olmuştur. Örneğin H. 4 Zilkade 1074/30 Mayıs 1664 tarihinde Ağrı Dağı ve Aras Nehri havzası ile Tebriz'i içine alan oldukça geniş sahada etkili bir deprem yaşanmıştır. Bu deprem "yedi gün yedi gece" hissedilmiş ve Azerbaycan bölgesinde elli binden fazla insanın ölümüne sebep olmuştur (Kırzioğlu 1953: 537).

XVI. yüzyıla iki farklı inanç ve siyasi gücün mensubu olan Osmanlılar ile Safevilerin ekişme ve atışması damga vurmuştur. İki güc arasındaki itikâdî, sosyo-kültürel ve siyasi temelli çatışma ve çekişme 1514 yılındaki Çaldıran Savaşında Osmanlılar lehine nispeten son bulmuştur. aldırandan yaklaşık 4-5 yıl sonra Erzurum (Küçük 1995: 321-329) ve 20 yıl sonra da Kars Osmanlı idaresine katılmışlardır (Aydın 1998: 274-279, 476). Pasin ve Kars yöresi halkları gönüllü olarak Osmanlı idaresini tercih etmişlerdir. Çok geçmeden Kars, N/Rahcevan, Zaroşad, Geçvan, Kağızman ve Şüregel Sancaklarını kapsayan ve toplam 1.206 zeâmet ile timar hissesi bulunan Kars Eyaleti teşkil edilmiştir (Nuri Paşa 1979: 142).

Şüregel'in XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca süregiden Osmanlı-İnan çekişmesinin odak noktalarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde Safevî politikalarından rahatsız olan Kanunî Sultan Süleyman'ın, 1529 yılında Deveboynu Dağları'na kadar olan sahayı ele geçirmesiyle Şii Türkmenler bölgeyi terk etmişlerdir. Bu nedenle bölgedeki pek çok yerleşim yeri harâp ve hâlî kalmıştır (Kırzioğlu 1953: 516, 517). Sadrazam İbrahim Paşa 1534 yılında önce Diyarbakır'a akabinde de "Diyâr-ı Acem"e yönelmiştir. Neticede Kürdistan Beylerinin de desteğiyle Tebriz'i ele geçirmiştir. Adeta viraneyi andıran Kars düzü havalisi de bu tarihte Osmanlılara bağlanmıştır. Bu sefer sırasında Kanunî, Pasin ve Kars sancakbeyi olan Dulkadirli Ali Bey'e gönderdiği bir ferman ile "kadimden harâb ve nişimen-i büm u gurâb" olan Kars kalesinin onarılmasını istemiştir. Dulkadirli Ali Bey bunun üzerine 5.000 ırgat ve usta ile 1548 yılında emrin gereğini yapmaya başlamıştır. Süleyman elebi ise beş bin atlı askeri ile bu esnada Safevî tarafından gelebilecek tazyik ve taarruzlara karşı önlemler almıştır. Ancak bu tedbir de Tahmasp'ın oğlu İsmail Mirza ve Kacarlı Gökçe Sultan'ın ansızın düzenledikleri akının önünü alamamış ve Kars'ın tekrar bir harâbeye dönmesine engel olamamıştır. Kanunî Batı'daki seferleri sırasında Kars ve çevresi başta olmak üzere Doğu Anadolu havalisine baskın ve akınlar düzenleyen, halkı korkutan Şah Tahmasp'ın bu durumuna son vermek maksadıyla 1553-54 kışını Halep'te geçirdikten sonra Diyarbakır, Erzurum, oban Köprüsü, Zivin istikametinden Soğanlı Dağlarını aşıp Kars ve Şüregel'den geçerek Revan ve Nahcivan'a kadar gitmiştir (Mohammednejad 2017: 352,353; Kılıç 2020: 191-215).

Kanunî'den sonra Kars bölgesinin imarına dönük etkili adımlar III. Murad (1574-1595) döneminde atılmıştır. Onun emriyle sefere çıkan Lala Mustafa Paşa, Trabzon limanına gemilerle gelen çok sayıda usta ile inşaat alet ve malzemesini de yanına alarak Erzurum üzerinden Kars'a hareket etmiştir. Temelleri Selçuklu hatta ilk ziyaretçileri olarak görülebilecek olan Bagratlılar'a kadar uzanan Kars Kalesi'nin onarılması için Osmanlı ordusuna mensup askerler yedi kola ayrılmıştır. Gösterilen gayret ve azim neticesinde 28 günde 150 yıldır yıkık ve virâne olan kale yeniden inşa edilmiştir (Aydın 2021: 4680-4696). Ayrıca kendi adını taşıyan bir cami, gözetleme kuleleri, su

kemerleri, tüneller, dükkânlar, han, hamamları kapsayan kentin adeta yeniden imarına dayalı bir uğraşa girilmiştir (Kırzioğlu 1953: 526; Turan 1958: 590). Belki de onun gayreti sayesinde 1580 yılı tahririnde Kars'ın "Nefs, Verişan, Döşkaya, Aridos, Kuru Döşkaya, Berdik" şeklinde nahiyeleri ortaya çıkmıştır (TTd.175: 29/b-30/a). Lala Mustafa Paşa'nın, Kars'ın imarına dair bu uğraşı "Gelüp Sultan Murad'un devletünde Mustafa Paşa. Harâbiken Hisâr-ı Kars'ı yaptı eyledi ihyâ" şeklinde dizilere dökülmüştür (Mustafa Âlî 2000: 337). Onun Kars Kalesinin onarılması noktasındaki bu çabukluğu seferlerde de kendini göstermiştir. Nitekim kısa bir sürede Şirvan ve Gürcistan havalilerini ele geçirmiştir (Turan 1958: 586; Evliya Çelebi 2014: 366,367).

1583 yılında ise Serdar Ferhad Paşa, Revan üzerine sefer çıkmıştır. Kars üzerinden hareketle Revan'a kadar ciddi bir güçle karşılaşmadan Revan havalisini tamamen ele geçirmiştir. Böylece Revan merkezli bir eyalet kurulmuştur. Öncesinde 1579 yılından beri Kars'a bağlı olan Arpaçay havzasındaki Şüregel, Magazbert ve Ağça Kala gibi yerler Revan'a bağlanmıştır (Nuri Paşa 1979: 116-118; Kırzioğlu 1953: 530). Ferhat Paşa 1586 yılındaki ikinci seferinde Tebriz'i ele geçirmiş ve 1590 Osmanlı-Safevî antlaşmasında önemli rol oynamıştır (İpşirli 1995: 383-384; Kütükoğlu 1993: 76-80, 109-114, 132-140).

I. Ahmed (1603-1617) dönemi Osmanlı-Avusturya, Safevîlerle olan mücadeleler Celâlî isyanları gibi pek çok olumsuzluğa sahne olmuştur. Bu hengâmede Cigala-zâde Sinan Paşa, Doğu'ya serdar olarak tayin edilmiştir (Kütükoğlu 1993: 269-276). Ancak Şah Abbas da Eski Ani Atabeylerinden olan Kara Han'ı Kars, Arpaçay ve Şüregel boylarında Osmanlılara karşı propaganda yapmak üzere görevlendirmiştir. Cigala-zâde Urmiye Gölü yakınlarındaki savaşta çok ağır bir yenilgi alarak önce Van akabinde de Diyarbakır'a çekilmek zorunda kalmıştır (Şakiroğlu 1993: 525, 526). Bunun üzerine Şah Abbas önce Revan'ı aldıktan sonra 1604 yılında Kars'a gelmiştir. Kars Kalesi kısa sürede ele geçirilmiştir. Onun istilası sonucunda, 1579 yılında büyük bir emek ve gayretle inşa edilen kale başta olmak üzere imarın eseri olan tüm yapılar yıkılmıştır. Bu işgal neticesinde Hasan Hırkanî/Harekanî Hazretleri Türbesi ile III. Murad Camisi de tahrip edilmiştir. Böylece Kars ve çevresi yeniden harâbe bir hale gelmiş ve yerleşik halkın büyük kısmı terk-i diyar etmiştir (Kırzioğlu 1953: 531).

IV. Murad (1623-1640) Şah Abbas'ın Osmanlılardan aldığı Bağdat, Irak, Ahıska, Revan'ı tekrar almıştır. 1635 yılındaki Doğu harekâtında Kars, Şahnalar, Kars çayı üzerinden Şüregel'e gelmiştir (Kırzioğlu 1953: 532). Üç yıl sonra 1638 yılında Bağdat seferine çıkan IV. Murad, Irak'ı ele geçirmiş ve İran üzerine yönelmiştir. Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile Saru Han 17 Mayıs 1639 tarihinde Kasr-ı Şîrîn Antlaşması'nı imzalamışlardır. Buna göre Tiflis, Revan, Tebriz ve Kirmanşah Safevîlerde Çıldır, Ahıska, Kars, Van ile Bağdat da Osmanlılarda kalmıştır. Bu antlaşma bağlamında Arpaçay'ın doğusundaki bazı bölgeler Safevîlerin eline geçmiştir. Arpaçay'ın sağında kalan bölgeler ise Kars Eyaletine dâhil edilmiştir. Böylece Kars, Zaruşad, Küçük Ardahan, Khoçuvan, Keçivan ve Kağızman sancaklarından oluşan Kars eyaleti, imparatorluğun serhat kenti konumuna gelmiştir (Nuri Paşa 1979: 237-238; Kırzioğlu 1953: 533, 534). Kasr-ı Şîrîn Antlaşması'ndan sonra yaklaşık bir asır boyunca Kars ve havalisinde sükûnet hâkim olmuştur (Murphey 2001: 575; Öztuna 1983: 274, 275). Osmanlı İmparatorluğu Kağızman, Ani, Mağazberd ve Keçivan gibi kaleleri inşa ve tamir ederek bölgede güven ve istikrarı sağlamıştır. Ayrıca savaş ve seferler nedeniyle terk edilmiş bu havzaya Dicle boylarından Celâlî, Cemadanlı, Zilanlı, Kaskanlı ve Milanlı Sünnî aşiretlerine mensup ciddi bir nüfus sevkiyatı gerçekleştirmiştir (Kırzioğlu 1988: 438). Özellikle

Şüregel bölgesindeki pek çok köy ve mezra hâlî ve harâbe olduğundan Camedenlü Aşireti'nin inşa edilecek hanelere yerleştirilerek iskânlarının sağlanmasının gerektiği anlaşılmaktadır. Fakat bölgenin harabe durumu ile bu tahribatı önlemeye dönük iskân faaliyetlerinin XIX. yüzyıla kadar devam ettiği söylenebilir (MADd.20549).

2. XVII. Yüzyıl'a Ait Şüregel İcmâl Defteri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu, Rumeli ve Suriye bölgeleri için avâız tahrirlerinin yapıldığı dönemde ayrıca Safevî, Gürcü hududunda olduğu kritik bir öneme sahip olan Şüregel livâsında da bir icmâl tahririnin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu defter ender de olsa XVII. yüzyıl sonlarına doğru icmâl türü tahrir kayıtlarının yapıldığını göstermektedir (Öz 2010: 425-429). Bu durumun elbette bazı nedenleri vardı. Bunlardan ilki söz konusu sahanın sınır hattında yer almasıdır. İkincisi de bu durumuna bağlı olarak çok az insan barındırması ve yer yer ıssız olmasıdır. Haliyle imparatorluk idaresi bölgedeki varlığını kuvvetlendirmek için barış zamanında belki de pek çoğu zaten orada/oralı olan veya savaşlarda yarar adam olan sipahilere bölgedeki köy ve mezarları esas alarak timar hissesi vermiştir. İncelenen defterin mufassalının bulunmayışı da bu durumlara bağlanabilir. Zaten defterin başında yukarıdakilere benzer izahlara yer verilmiştir. Nitekim "Defter-i İcmâl-i Livâ-i Şüregel" in hazırlanma nedeni tahrir edenin izahına göre bölgenin öncesinde Revan eyâletine bağlı olmasından dolayı defterinin tutulamamış olmasına dayandırılmaktadır. Osmanlı idaresine geçişle birlikte Şüregel köyleri timar veya zeâmet erbaplarında "ba-berat" yani beratla elde edilmiştir. İnan ile yapılan barış sonunda Osmanlı'ya bağlı ve "hudud-İslamiyye" dâhilinde olan "Eyalet-i Kars" a bağlı köy ve mezarlar yereldeki ihbar, beyan ve şahitlikler üzerine tescil edilmiş ve hüccetleri düzenlenmiştir. Livâya bağlı köylerin tahmini olarak eşküncü timarı olarak yazılması durumu hâsil olmuştur. Çalışmanın temelini oluşturan defter de bu gayretin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Kasr-ı Şirin Antlaşması, Osmanlı İnan ilişkilerinde büyük ve önemli bir değişimi ifade eder. Bu antlaşmadan sonra İnan, Osmanlı topraklarında "Şii" propagandasına dönük faaliyetlere ara vermiştir. IV. Murad'dan sonra Osmanlı tahtına Sultan İbrahim'in (1640-1648) geçmesi üzerine İnan, tebrik için bir elçi heyeti göndermiştir. Diğer taraftan Şah Safî'nin ölmesiyle yerine oğlu II. Abbas'ın (1642-1666) İnan tahtına geçmesiyle de Osmanlılar tebrik için elçilik heyeti göndermiştir. Osmanlı ve İnan tahtındaki değişiklikler ve tebrik için karşılıklı elçiliklerin gönderilmesi IV. Mehmed (1648-1666) ve Şah Süleyman (1666-1694) yıllarında devam etmiştir (Saray 1990: 45-47; Arı 2001: 43). Osmanlı Devletinin, ortaya çıkan bu huzur ve barış döneminde Şüregel bölgesinde tam olarak kontrolü sağlamak maksadıyla tahrir yaptırmış olabileceği düşünülebilir. Nitekim imparatorluk idaresinin Şüregel bölgesini, Ekrad, Kızılbaş ve Gürcü nüfusu ile zaman zaman bunları kendisine karşı destekleyen İnan'a karşı önemli ve kilit bir konumda gördüğu anlaşılmaktadır. (A.DVNS.MHMD.132/1435; A.DVNS.MHM.144/192-195; A.DVNS.MHMD.16/439). Şüregel ve havalisi, Kızılbaş ve Gürcü sahasına sınır olduğundan, livâda timara sahip olan veya serhadde göreve memur edilmiş ya da başka bölgelerde timara sahip olup seferlere gelen ya da gelemeyenlerin isim ve şöhretleri ile dirliklerine ait bilgileri içeren defterin hazırlanması istenmiştir (A.DVNS.MHMD.14/418: 291). Bu mahiyette defterin hazırlanmasından yaklaşık seksen yıl öncesine ait bir izah olduğu önemlidir. Nitekim bu örnekte "... kul taifesinden ulûfeleri hazineye kalmak üzere rızalarıyla timar talep edenlere zeâmet ve timar tevcih oluna deyü fermân olundukda..." şeklinde bir gelişmeden bahsedilmektedir.

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırında siyasî ve dinî çekişmelerden kaynaklı malî disiplin ve uygulamaların kendine özgü bir özelliğinin bulunduğu söylenebilir (A.DVNS.MHMd.72/343: 180).

2.1. İdarî Olarak Şüregel Livâsı

1677 yılı tahririnde Şüregel Livâsı'nın Ağca Kal'a, Şüregel ve Sosgerd nahiyelerinden oluştuğu görülmektedir. Bu nahiyelerin "nefs" şeklinde ifade edilmiş merkezleri Şüregel ve Ağca Kal'a'da varken Sosgerd de yoktur. Osmanlı idarî yapısında nahiye, bazen bir yönetim ünitesini ve bölgeyi, bazen de coğrafi bakımdan küçük veya büyük bir çevreyi, yöreyi ve hatta semti ifade etmektedir. Osmanlı taşra teşkilatında livâ (sancak) adıyla bilinen askerî ve idarî birimlerin alt bölümünü ifade etmesi, XV. yüzyılda başlamaktadır. (Koçak, 2023: 150) Defterin genel yapısı icmâl türü olduğundan belirtilen nahiyelerin köy veya mezralarındaki nüfusa ait herhangi bir bilgiye erişilememiştir.

Defteri Şüregel livâsına ait olmasına rağmen bazı timar hisselerinden dolayı Zaruşad Livâsı'nın Ulyâ nahiyesine ait bazı kayıtlara rastlanılmıştır. Öyle ki Kör Pınar nâm-ı diğer Yıkık Kilise köyü ve bağlı Sekücek mezrası "tabi-i Ulyâ, livâ-i Zaruşad" şeklinde kaydedilmiştir. Aynı şekilde Kızıl Kale köyü "nezd-i karye-i Melik Kendi tabi-i Ulyâ, livâ-i Zaruşad" olarak kayıtlıdır (TKG.KK.TTd.353: 33/b). Bu bilgilerin defterin sonunda yer alması bitmiş tahrir yapılmış bazı ilavelerin işareti olarak da görülebilir. Nitekim bu bölümde Şüregel, Ağca Kal'a ve Sosgerd nahiyelerine ait karma timar hisselerine rastlanılmaktadır (TKG.KK.TTd.353: 33/b-36/b).

2.1.1. Şüregel Nahiyesi

Nahiyeler içerisinde Şüregel'in diğerlerine nazaran daha çok köy ve mezra sayısına sahip olduğu görülmektedir. Nahiyenin merkezi durumunda olan köy "Nefs-i Şüregel" şeklinde belirtilmiştir. Bu köyün ayrıca Çukur Pınar isimli bir mezrası bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.353: 1/b).

Tablo 1. Şüregel Nahiyesi Köy ve Mezraları

Sıra	Köy Adı	Mezra Adı	Sıra	Köy Adı	Mezra Adı
1	Ak Viran		53	Kara Hüseyin	
2	Alaca		54	Kara Kaçak/n	
3	Alaca Kilise		55	Kara Kal'a	Yol Geçid
4	Alafan Depe		56	Karaca Viran	
5	Arab Ağılı		57	Kaya Baş	Kalle/Kulle
6	Arvas/i	Marvasi	58	Kaya Viran	
7	Asdahana		59	Kayalu	Güney Viran
8	Aşma		60	Kesik Köprü	
9	Baldırvan-ı Kebîr		61	Keşişli	
10	Baldırvan-ı Sağır		62	Kıran Kömü	
11	Baş Viran		63	Kırklar	
12	Başu Susuz		64	Kızıl Kal'a	Deve Viran
13	Berkendi-i Kebîr		65	Kızıl Kule	
14	Bircan Köy nâm-ı diğer Yumru Taş	İshak Mağara	66	Kızıl Venk	
15	Biskifi	Nazar Bey Deresi ve Boğaz Dere	67	Kızıl Viran	
16	Boğaz Kilise		68	Kör Hane	Mağaracık

17	Bulanık nâm-ı diğer Su Basan	Akviran ve Kızıl Depe ve Ağıllar	69	Kör Pınar nâm-ı diğer Yıkık Kilise	Sekücek
18	Büyük Güni/Köni		70	Kör Viran	Depecik ve Cevad Han ve Taş Ağıl
19	Çaça Ulam		71	Kör Viran-ı diğer	
20	Çamuş Boğan nâm-ı diğer Kara Kilise	Sekicik	72	Köşe/Kuş Viran	
21	Çatak-ı Süfla		73	Kuru nâm-ı diğer Karahan	
22	Çatak-ı Ulya		74	Kuşe Venk/Vank	Uzun Hacı
23	Çay		75	Kuyucak nâm-ı diğer Anbarcık	
24	Dadova		76	Kuyucak nâm-ı diğer Döğüş Kal'ası	
25	Depecik	Sekücek, Kurd Kulağı	77	Kuyular	
26	Deve/Dere Ağılı	Güney Viranı	78	Kuyulu nâm-ı diğer Kızıl Çakçak	
27	Depe Viran		79	Kuzucak nâm-ı diğer Deve Viran	Güney
28	Deve Boynu		80	Küçük Göl	
29	Düz Geçid		81	Kürd Kömü	Hacılı
30	Düz Viran		82	Kürek Deresi	
31	Düz Viran ve diğer Düz Viran	Depecik	83	Mağaracık	
32	Ergene		84	Maksud Kendi nâm-ı diğer Kuyuluca	
33	Eşrek Çeribaşı		85	Merdçik	Göl Viran
34	Geçüd Viranı nâm-ı diğer Yol Geçid		86	Merdeş/Mardaş	
35	Gel Göresin	Orta Depe	87	Nefs-i Şöregel	Çukur Pınar
36	Göl Viran		88	Oğuzu	Baş/ı Gedikler
37	Gölceğiz		89	Rabat Anı/Atı	
38	Güllüce		90	Sekicik	
39	Güney/Güni Viran		91	Seydi Can	
40	Güney Kömü		92	Sınır/Sinur Pınarı	
41	Gür Pınar	Göl Viran	93	Söğütlü/Söğütlü/Söğüdü nâm-ı diğer Ak Bayır	Sekicik
42	Hacı Halil		94	Susuz	
43	Hacılar		95	Şehnalar	
44	Hala/Cala		96	Şems	Susuz
45	Hamza Eğrek nâm-ı diğer Mescidli		97	Tanır	
46	Hasret Müselman		98	Taşid Gedik	
47	Haydutlar/Hindular?	Kaya Pınar	99	Taynalık	Göl Viran
48	Huğos/Huğus		100	Tığnıs/Tıknıs	Kuzay Viranı
49	İnce Kışla		101	Uzun Kilise	
50	İsa Çayırı		102	Yalnız Ağıl nâm-ı diğer Deve Viran	
51	Kale Viran nâm-ı diğer Ra'î/Ray		103	Yaylak-ı Sağır	
52	Kara Behlül		104	Yenice nâm-ı diğer Deve Viran	
			105	Yıkık Kilise nâm-ı diğer Büyük Göl	Kabak Depe ve Susuz Viran; Çukur Köm

Tabloda da görüldüğü üzere Şüregel nahiyesinin defterde 105 köyü bulunmaktadır. Bu köylerden 29'unda 37 mezra olduğu anlaşılmaktadır (TKG.KK.TTd.353: 1/b-16/b). Defterde her ne kadar timar hisselerinin bulunduğu

nahiyeler ayrı olarak gösterilmişse de bazı hisselerin bir veya birkaç nahiyeden gelen hisselerden müteşekkil olduğu görülmektedir (TKG.KK.TTd.353: 1/a, 16/b, 25/b; TKG.KK.TTd.353: 31/a, 32/a-b, 33/a, 34/b, 36/a). Haliyle hisselerin geldiği köy veya mezralar ile bağlı buldukları nahiyeler farklılık göstermektedir. Bu karışıklığa rağmen olabildiğince dikkatli bir şekilde nahiyeler ve bağlı köy ile mezraları tespit edilmeye çalışılmıştır. Nahiyenin Biskifi, Bulanık nâm-ı diğer Su Basan, Depecik, Kör Viran ve Yıkık Kilise nâm-ı diğer Büyük Göl isimli köylerinde birden fazla mezra bulunmaktadır. Göl Viran, Depecik ve Sekicik/Sekücük gibi mezraların farklı köylerde bulunan mezra isimleri olduğu anlaşılmaktadır.

Nahiyeye ait Ağıllar, Sekicik ve Ak Viran isimli bazı köy ve mezra adlarının benzer oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Kuyulu köyünün yakınlarında yer alan köy “karye-i Ağıllar” şeklinde belirtilmiştir. Ancak “Ak Viran ve Kızıl Depe ve Ağıllar” şeklinde kayıtlı Bulanık nâm-ı diğer Su Basan köyü mezraları dikkate alındığına ise Ağıllar isimli bir mezranın da var olduğu anlaşılmaktadır (TKG.KK.TTd.353: 9/b). Aynı durum Sekicik köy veya mezrası için de geçerlidir. Zira Çamuş Boğan nâm-ı diğer Kara Kilise köyünün Sekicik isimli bir mezrası vardır. Diğer taraftan Kuyulu köyü yakınlarında bulunan Sekicik isimli bir köy de kayıtlarda yer almaktadır (TKG.KK.TTd.353: 1/b, 8/a). Bu hususta son olarak Ak Viran örneği ele alınabilir. Bulanık nâm-ı diğer Su Basan köyü mezralarından birinin adı Ak Viran’dır. Kayıtların devamında Karaca Viran köyü yakınlarında yer alan Ak Viran isimli bir köy adı da bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.353: 6/a, 9/b). Sıralanan örneklerin muhtemel iki nedeni olabilir. Bunlardan birincisi, birbirinden tamamen bağımsız ve coğrafi olarak irtibatın bulunmadığı iki ayrı yer adından kaynaklanıyor olmalıdır. Yani üç örneğe ait hem bir köy hem de mezranın var olabileceği ihtimalidir. İkincisi ise, bir köye bağlı, sınırları dâhilinde yer alan, köyün ilk yerleşim nüvelerinin görüldüğü, reâyasının ziraat amacıyla işlettiği köy/ler ile bu köy/lerle aynı ismi taşıyan mezraların var olma ihtimali olabilir.

Nahiyeye bağlı Bircan, Bulanık, Çamuş Boğan, Düz Viran, Geçüd Viran, Hamza Eğrek, Kale Viran, Kör Pınar, Kuru, Kuyucak ve Kuyulu köylerinin “nâm-ı diğer” şeklindeki tarifle isimlerinin değiştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Baldırvan köyünün kebîr ve sağîr ifadeleriyle büyük ve küçük köyler şeklinde iki idarî birime dönüştüğü görülmektedir. Yine Çatak köyünde ise ulyâ ve süflâ ifadeleriyle yine yukarı ve aşağı şeklinde bir diğerine göre köyün konumunu işaret eden ifadeler bulunmaktadır. Bu tür ifadeler adı belirtilen köylerin diğerlerine göre nüfus bakımından çok daha kalabalık olduğunun işareti olabilir. Nitekim artan nüfus yoğunluğu nedeniyle bir köydeki nüfusun bir kısmı köye nispeten yakın ve iskâna müsait bir mıntıkada yeni bir yerleşim birimi oluşturmuş olabilir.

Şüregel livâsına bağlı nahiyeler köylerinin icmâl defterindeki izah ve tariftten hareketle birbirine göre konumu da büyük ölçüde anlaşılmaktadır. Öyle ki “nezd-i” şeklindeki belirtmeyle herhangi bir timar hissesine konu köy veya mezranın yanında, yakınında bulunan köy, mezra adları belirtilmiştir. Örneğin Çatak-ı Ulyâ köyü Mağaracık ve Alaca Kilise köyüne; Çatak-ı Ulyâ ve Alaca köyleri de Kozluca köyüne yakındır. Yine İsa Çayırı köyü Göl Pınar’a, Güllüce köyü Şems’e ve Ergene köyü ise Kesik Köprü köyüne yakındır (TKG.KK.TTd.353: 1/b-5/a). Defter genelindeki benzer örnekler adeta yazma, kayıt vesilesiyle oluşturulmuş bir konumlandırma ve haritayı andırmaktadır. Zira bir köy ve mezranın bulunduğu yer ile bir diğerine göre konumunu tespit etmek mümkün olabilmektedir.

1677-78 yılı defterindeki iskân birimlerinin bu tarihten önceki durumları hakkında bilgilere erişmek için Kuyud-ı Kadime Arşivindeki Kars'a ait mufassal ve icmâl türü defterlere müracaat edilmiştir. Bu defterlerin, her ne kadar tarihleri net bir şekilde belirtilmemişe de, XVI. yüzyılın sonlarına ait oldukları düşünölmektedir. Öncelikle dönemin idarî yapısı da göz önüne alındığında köy ve mezra isimlerinin aynı olma ihtimali hayli zayıftır. Bu nedenle aşağıda belirtileceği üzere tesadüf edilen köy adlarının devamındaki "nezd-i" veya "nâm-ı diğer" şeklindeki yakınlık ve farklı anlam belirten ifadelerin aynı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu gerçek dahilinde yine de 1677-78 yılı defterinde Şüregel nahiyesi köylerinden hareketle XVI. yüzyılın sonlarındaki Kars mufassal defteri üzerinde yapılan incelemede Düz Viran, Gür Pınar, Berne, Maksud Kendi, Çukur Pınar, Manoçar nâm-ı diğer Çatak-ı Ulya, Mağaracık, Güllüce, Düz Viran, Kuyulu, Hacı Halil, Baş Viran, Kızancık ve Yalnız Ağaç köylerinin isimlerine erişilmiştir (TKG.KK.TTd.103: 23/b, 25/b, 26/b, 27/b, 32/a, 34/a, 35/a-b, 36/a, 37/a, 46/a, 47/a, 50/a, 60/b, 120/a, 145/a). Ancak bu köylerin devamındaki belirtmeler başta olmak üzere bağlı buldukları nahiyelerin isimleri 1677-78 yılı defterindekilerden oldukça farklıdır. İsimlerinin benzerliklerinin yanı sıra "ani'r-reâya" ve "hâric ez-defter" olmaları gibi iki önemli benzerlikleri de bulunmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarındaki Kars mufassal defterinde Düz Viran nâm-ı diğer Susuz köyü, Berdik nahiyesine bağlıdır. Köyün 23 neferi 555 akçe ispenç vergisi ile hınta (buğday), şair (arpa), bostan, yonca, ağnam (koyun) ve giyah (ot) gelirlerinden oluşan 14.000 akçelik hasılı bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.103: 60/b). Buradaki Susuz köyü esas alındığında ise Kars, Kiçivan ve Virişan nahiyelerinde de aynı isimli köylerin bulunduğunu belirtmek gerekmektedir (TKG.KK.TTd.103: 11/a, 35/b, 145/b). Bu türden bir diğer örnek de Baş Viran köyüdür. Kars mufassal defterinde "karye-i Baş Viran der-nezd-i karye-i Çağırgan, hali ani'r-reâya, hâric ez-defter tabi-i Döşkaya" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Fakat Berdik, Kuzey ve Haçuvan nahiyelerinde de aynı isimli köyler bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.103: 50/a, 55/b, 95/a, 107/a). Dolayısıyla bu köyün incelenen defterdeki köy olup olmadığı sahih bir şekilde tespit edilememiştir.

1677-78 yılında Şüregel'e bağlı bir köy olan Çukur Pınar köyü, Kars mufassal defterinde "yaylak el-meşhur Çukur Pınar der-nezd-i karye-i Orağalı ve mezra-i Depecik tabi-i Döşkaya" şeklinde geçmektedir. Ayrıca beş zemin kaydı, Mehmed Sipahi ile Lal Kasım'a ait iki değirmeni bulunmaktadır. Bu yaylayı ellerindeki hüccet gereği Ali Çavuş, Bayram, Yusuf oğlu Ali, Kasım oğlu Mehmed ve Hamza Çavuş müştereken kullanmaktadırlar (TKG.KK.TTd.103: 27/b). Bu bilgiler dâhilinde XVI. yüzyılın sonlarında bir yaylak adı olan Çukur Pınar'ın 1677-67 yılındaki köy olup olmadığı tam olarak anlaşılamamıştır. Yukarıda sıralanan köyler içinde de aynı durum söz konusudur. Dolayısıyla aynı köyler olup olmadığı net bir şekilde anlaşılmış olmasa da XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyıl sonlarına ait defterde benzer isimlerin kullanılmış olması ya sık kullanılan yer adlarından kaynaklı bir benzerlik ya da hakikaten var olan ve süreklilik gösteren köylerden kaynaklı olabilir. Ayrıca her iki defterde belirtilen köylerin hâlî ve harâbe olması ile hâric ez-defter olması da oldukça önemli bir hususiyetin işaretidir.

H.996/1587-88 yılı Kars-ı Erzurum İcmâl defterinde ise çok daha sarih bilgiler bulunmaktadır. Nitekim Susuz Kilise nâm-ı diğer Dede Viran ma'a mezra'a-i Oluklu Depe, Kapulu Dede, Düz Viranı ve Gül Viranı nezd-i Kürek Depesi nezd-i Berkin **tâbi'-i Şüregel**, hâric ez-defter" şeklindeki kayıt bu hususta iyi bir örnektir. Timar-ı Yusuf hisseleri içesinde yer alan ve hâsil 1.000 akçe olan bu köy ve mezzralarına ilave olarak "Karye-i Kapulu köyü ma'a mezra'a-i Göller Arası, Kuru nezd-i Gür Pınar Viranı tabi-i Şüregel" şeklinde hasılı 999 akçe olan bir başka kayıt da

bulunmaktadır. Bu iki kaydın esasında iki önemli özelliği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Şüregel'in idarî bir birim olarak zikredilmiş olmasıdır. Nitekim ilerleyen sayfalarda Şüregel Alaybeyi'nin Hasan olduğuna dair bir ifade yer almaktadır. İkincisi ise köy veya mezraların kayıt durumlarına ait bazı bilgiler vermiş olmasıdır (TKG.KK.TTd.283: 52/a, 90/a).

2.2.2. Ağca Kal'a Nahiyesi Köy ve Mezraları

Şüregel livâsının nahiyelerinden biri de Ağca Kal'adır. Defterde bu nahiyeye ait 66 köy tespit edilmiştir. Bu köylerden yedisinde toplam 12 mezra bulunmaktadır (TKG.KK.TTd.353: 16/b-25/a). Nahiyeye merkezi olan köy "Nefs-i Ağca Kal'a" şeklinde ifade edilmiştir. Bu köyün ayrıca Uzun Kışla Direği isimli bir mezrasının olduğu görülmektedir (TKG.KK.TTd.353: 32/a).

Tablo 2. Ağca Kal'a Nahiyesi Köy ve Mezraları

Sıra	Köy Adı	Mezra Adı	Sıra	Köy Adı	Mezra Adı
1	Ağca Kuzu	Mağara	34	Kamuşlu	
2	Ağzı Açık		35	Kamuşlu-yı diğer	
3	Ak Pınar		36	Kara Ağıl	
4	Alıcı		37	Kara Bağ	
5	Arab Ağılı		38	Kara Günü/Güni	
6	Arpalu		39	Kara Kal'a	Çukur Viran, Çucuğan/Sucuğan Mağara, Göl Pınar
7	Ayran Döken		40	Kavaklı	
8	Barsaklu		41	Keçülü	
9	Baş Mağara nâm-ı diğer Kara Kal'a		42	Kızıl Kal'a	
10	Başçılar		43	Kızıl Koyun	
11	Beğran/Bekran		44	Kızıl Viran nâm-ı diğer Bacalu	
12	Bir Teke/Birenke		45	Koşa/Musa Mağara	
13	Boğaz Viran		46	Kotur	
14	Celal	Yayla Viran	47	Kuru Dere	
15	Cevdet/Cüret Kışlası nâm-ı diğer Kamuşlu		48	Kürd Kömü/Köyü	
16	Çakıl/Çağıl Dere		49	Mağara Viran	
17	Çatal Pınar		50	Mağaracık	
18	Damluca		51	Marvanik	
19	Depe Kal'a		52	Matar Kaya nâm-ı diğer Okçu Pınar	
20	Depe Kendi	Ağıllar	53	Musa Pınarı	
21	Depecik		54	Nahcevan	
22	Depelü		55	Paşacık	
23	Dere Kendi nâm-ı diğer Çatal Ağıl		56	Şahin Ağılı	
24	Deyni/Zebni	Aşuşlu	57	Sıçan Tarağı	Kara ve Aşmacan
25	Diğer Taş Pınar		58	Sorkunlu	
26	Dolamaç		59	Söğütlü	
27	Düz Viran	Köse Hisar	60	Susuz	
28	Düz Viran-ı diğer	Ağıllar	61	Taşnik-ı Kebîr	
29	Ebu Şihman/Ebuşehman	Baş Viran	62	Taşnik-ı Sağîr	
30	Er Davud		63	Teknecik	
31	Gökçe Harman		64	Viran Kale	
32	İnal/Eynel		65	Yolcu Bey Kadı ve Ağıllar	
33	Kaçı Geren/Keren		66	Yol	

Ağca Kal'a nahiyesindeki köylerden Matar Kaya, Cüret Kışlası, Kızıl Viran ve Baş Mağara köylerinin "nâm-ı diğer" şeklinde ikinci bir isme sahip oldukları görölmektedir. Köy adlarının "ak, ağca, kara ve kızıl" gibi renk, "düz, baş, tepe ve çatal" şeklinde arazinin yapısı ve nihayet "söğütlü, arpalu, kamaşlu, keçülü ve kavaklı" gibi yöreye ait bitki veya hayvan isimleriyle özdeşleştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca "viran" ve "mağara" isimlerinin köy adlarının ön veya sonlarına sıklıkla eklendiği görölmektedir. Bu durumun elbette bazı nedenleri vardır. Bölgedeki "mağara" isminin kullanılması coğrafî yapı ve kayaç türleriyle ilgili olmalıdır. Nitekim Ani'nin batısında kolay oyulabilen kayalardan oluşturulmuş pek çok mağara bulunmaktadır. Bu mağaralar bin ila üç bin koyunun yerleşebileceği büyüklüktedir. Günümüzde bir şekilde önceleri insanlar tarafından farklı nedenlerle oyulmuş ve halk tarafından mağaza olarak ifade edilen mağaralar bölgede hala vardır (Kırzioğlu 1953: 290). Viran kelimesi ise bölgenin bir hudut iskân birimi olması ve Osmanlı-İnan çekişmeleri esnasında sık sık işgal edilmesi, talan edilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Şüregel nahiyesinde olduğu gibi Ağca Kal'a nahiyesindeki köylerin de bir diğerine veya havzasındaki köylere göre konumuna dair izlere defterde rastlanılmaktadır. Paşacak köyü Ayran Döken'e, Kızıl Kal'a köyü Matar Kaya'ya ve Kara Ağıl köyü de Ebu şihman/Şeyhman köyüne yakındır. Yine Celal köyü Sorkunlu'ya, Kamaşlu köyü Arpalu'ya ve Gökçe Harman köyü de Matar Kaya köyünün yöresinde, yakınında yer almaktadır. Bu tür ifadeler dâhilinde bir merkez köy ve bağlı diğer köyler şeklinde bir ađ oluşturmak da mümkün olabilmektedir. Örneğin Matar Kaya köyü merkeze alındığında, Kızıl Kal'a, Gökçe Harman ve Diğer Taş Pınar köylerinin bu köyün yanında, yöresinde buldukları anlaşılmaktadır. Fakat buna rağmen kayıtlardaki bilgilerden hareketle bir yön tespitinin yapılamadığını da ifade etmek gerekmektedir.

Nahiyeye bağlı bazı köylerdeki demografik değişiklik veya hareketliliklerin köylerin oluşması ile isimlendirmesinde etkili oldukları söylenebilir. Taşnik köyünün "sağır" ve "kebir" olarak isimlendirmesi ile Taş Pınar ve Kamaşlu köylerindeki "diğer" tarifleri bu bakımdan örnekler olarak görülebilir. Adı belirtilen köylerin nüfusunda meydana gelen hareketlilik büyük küçük veya benzer isimli başka köylerin kurulmasına yol açmış olabilir (TKG.KK.TTd.353: 17/a, 19/b, 20/a, 21/a).

XVI. yüzyılın sonlarına ait Kars mufassal tahrir defterinde 1677-78 yılında Ağca Kal'a nahiyesinin Sorkunlu, Depelü, Ağzı Açık ve Depecik isimli köyleri bulunmaktadır. Tıpkı Şüregel nahiyesi köylerinde olduğu gibi bu köylerin de hakikatte 1677-78 yılı tahririnde Ağca Kal'a nahiyesine bağlı köyler olup olmadıkları anlaşılamamıştır. Fakat Şüregel nahiyesine göre Ağca Kal'a nahiyesi köylerindeki benzer köy sayısının oldukça düşük olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Tespit edilen köyler sırasıyla Döşkaya, Ulyâ ve Döşkaya nahiyelerine bağlı bulunmktadır. İsmi geçen köylerin hepsi tıpkı XVII. yüzyılın sonlarında olduğu gibi hâli harâbe ve hâric ez-defter şeklinde kaydedilmiştir (TKG.KK.TTd.103: 20/a,50/a, 52/a, 58/b, 111/b113/a).

2.2.3. Sosgerd Nahiyesi

Şüregel livâsının bir diğer nahiyesi olan Sosgerd'de 59 köy ve 41 mezra tespit edilmiştir (TKG.KK.TTd.353: 25/b-33/a). Sosgerd nahiyesi kayıtları içerisinde Ağca Kal'a ve Şüregel kayıtları yer aldığından köy ve mezzaralarının tespiti diğer nahiyelere göre hayli zor olmuştur. Ağca Kal'a nahiyesi kayıtları içerisinde yer almayan "nefs-i Ağca Kal'a"ya ait bilgilere bu bölümde rastlanılmaktadır (TKG.KK.TTd.353: 32/b, 33/a). Nahiyedeki köy adları "ağca, kara" gibi

renk ve “yumru, kabak, çatak, düz, boğaz, geçüd, taş, kale, gömi/kömi, kaya” gibi buldukları bölgenin coğrafi yapı özelliklerinden gelmektedir. Ayrıca “uzun, molla ve usta” gibi insanlara özgü kimi izahlardan beslenmiştir.

Tablo 3. Sosgerd Nahiyesi Köy ve Mezraları

Sıra	Köy Adı	Mezra Adı	Sıra	Köy Adı	Mezra Adı
1	Ağcalu	Çukur Pınar	30	Kara Kilise	
2	Ağça Yaylak/Balak nâm-ı diğer Çukur Pınar	Kale Viranı ve Deve Viranlar ve Yıkık Kilise	31	Kara Pınar	Ark Aşanlar, Soğuk Pınar ve Kanlı Pınar ve Kara Suva ve Hara ve Belmik ve Deve Viranlar ve Deve Viran
3	Amasya		32	Kara Viran	Düz Viran
4	Ark Aşan		33	Karami	
5	Aruca/Yumruca		34	Kayacık	Kör Viranlar ve Kara Kale
6	Ayran Döken	Viran Kilise	35	Kayalu	
7	Bazırgan Yulağı	Çatak Viran	36	Kıçılı/Kımılı	
8	Boğaz Dere		37	Kıçılı/Kımılı-yı diğer	
9	Çakmaklu		38	Kılıççı Köse	
10	Çatak		39	Kızıl Kilise nâm-ı (Güllü Bulak)	
11	Çıbık Kilise	Yevanlı ve Sarı Yar ve Dere Kendi	40	Kızıl Taş	
12	Çukur Pınar		41	Köse Kılıççı	
13	Dere Kendi nâm-ı diğer Göynücek-i Ulyâ		42	Kör Viran	Depecik ve Cevad Han ve Taş Ağıl
14	Dere Kömü		43	Kubad	
15	Depecik		44	Küt/Küp Viran-ı Kebîr	
16	Dirtler/Diriler		45	Küt/Küp Viran-ı Sağır	
17	Düz Kilise		46	Mağaracık	Kızıl Mağara ve Bekalı/Belcalı ve Mağara ma'a Sekücek
18	Düz Viran		47	Molla Habil	
19	Eğrek nâm-ı diğer Hınız		48	Ökne	
20	Geçüd Viranı		49	Pınarlı nâm-ı diğer Kara Kal'a	Çatak ve Mır Dere ve Ağça Baba ve Küçük Ağça Baba
21	Göl Viran		50	Rabad	Komad
22	Gömi/Kömi Viran	Çukur Pınar ve Buz Pınar ma'a Sekücek tabi-i Merdili?	51	Serçelü/Sırcalı	
23	Güney Kömü		52	Sertuç	
24	Göynücek-i Süflâ		53	Soğuk Pınar	
25	Hacı/lı Mağara		54	Taşlı Köy	
26	Kabak Depe		55	Usta Kara	
27	Kal'a Viran nâm-ı diğer Büyük Göl	Kuzay Viranı ve Kaya Pınar	56	Uzun Hacı/Hac	
28	Kal'acık/Kelecik		57	Yaylak-ı Sağır	
29	Kale Viranı	Kara Çay ve Baş Viran ve Düz Viranlar	58	Yumruca/Aruca	
			59	Yuvakmes/Yuva Kemsî	Çukur Yayla ve Kaya Başı ve Güney Yayla ve diğer Kaya Başı

Nahiyenin Kızıl Kilise, Eğrek, Dere Kendi, Reded/Radad, Kal'a Viranı ve Ağça Yaylak/Balak ve Pınarlı köyleri “nâm-ı diğer” şeklinde ikinci bir adla nitelendirilmişlerdir. Ayrıca “Kızıl, Kara ve Düz” izahlı Kilise köy isimleri de bölgede bazı kiliselerin varlığının işareti olabilir. Yine kal'a, pınar, kaya ve taş izahlarının da bölgenin doğal yapısına ait izler taşıdıkları düşünülebilir. Nahiyedeki “Küt/Küp Viran” köyünün “kebîr, sağır” olarak büyük, küçük anlamlarında ve

“Dere Kendi nâm-ı diğer Göynücek” köyünün ise “ulyâ, süflâ” şeklinde aşığı ve yukarı şeklinde isimlendirilmeleri bu köylerdeki nüfus yoğunluğu ve buna bağlı bir hareketliliğin sonucu olabilir.

Kayıtlarda aynı olması muhtemel köylerin farklı yazıldıklarına şahitlik edilmektedir. Nitekim önceki bir kayıтта Kılıççı Köse olarak yazılmış köy adı sonraki bir başka kayıтта “Köse Kılıççı” olarak yazılmıştır (TKG.KK.TTd.353: 26/a, 29/a). Nahiyenin köyleri belli bir sıra ve düzen dâhilinde kaydedildiğinden ilk yazılan köyden itibaren sıralanan köylerin birbiriyle irtibatlandırıldıkları anlaşılmaktadır. Bu ilişkilendirme diğer nahiyelerde de olduğu gibi “nezd-i” şeklinde bir yön veya taraftan ziyade yakınlık bildiren ifade vesilesiyle ortaya konulmuştur. Bu vesileyle Molla Hacı/Hac köyünün Koç Kendi, Molla Habil köyünün Uzun Hacı/Hac ve Ark Aşan köyünün ise Köse Kılıççı köyünün yakınlığında olduğu ifade edilmiştir. Bazı köylerde her ne kadar ilk olarak bu tür bir izah yer almasa da nahiyenin diğer köylerinde muhakkak bir ize, işarete rastlanıldığını ifade etmek gerekmektedir. Öyle ki nahiyenin Usta Kara köyünün hangi köy veya köylere yakın olduğu ilk kayıтта belirtilmemiştir. Ancak Kılıççı Köse köyü kaydında bu köyün Usta Kara köyü yakınında olduğu açık bir şekilde belirtilmektedir. Bu durumda ilk başta bir başka köye göre konumu hakkında bilgi bulunmayan Usta Kara köyünün aslında Kılıççı Köse köyü havalisinde olduğu anlaşılmıştır.

XVI. yüzyılın sonlarına ait Kars mufassal defterinde Sosgerd nahiyesinin 1677-78 yılı defterinde var olan köy adlarına benzer Uzun Hacı, Ark Aşan ve Boğaz Dere köy isimlerine rastlanılmaktadır. Uzun Hacı köyünün 35 nefer kaydı bulunmaktadır. 3 çiftlik kaydı ve 1.000 akçelik ispenç vergisinden de oluşan 22.000 akçelik hâsılı vardır. Ark Aşan köyünün ise hâsılı 6.500 akçedir. Ayrıca Güney nahiyesine bağlı Seyyid Ahmed Viranı köyünde “Ark Aşan, 80 kilelik” isimli bir zemin kaydı olup Musa veled-i Hüseyin tasarrufundadır (TKG.KK.TTd.103: 135/a).

2.3. Şüregel Livâsı Zeâmet ve Timarları

Şüregel livâsının zeâmet ve timar hisselerini içeren bu bölümde esasında 1677-78 yılına ait iki ve 1692-93 yılı defteri olmak üzere toplam üç defterden istifade edilmiştir. Bu defterlerden ilki mufassalı olmayan Şüregel livâsının adeta mufassalı hüviyetinde olarak görülebilir. Nitekim hem ilk defter olması hem de yer yer derkenar ve vassaleler içermesi bu duruma delalettir (TKG.KK.TTd.353). Bu defterin Osmanlı-İnan çekişmesinin nispeten dinginleştii dönemde sınır havalisinde denetimin sağlanması, boş ve harâbe olan yerlerin tahmin üzere bölgedeki yarar ehline, savaşlarda yararlılık gösteren sipahilere ayrılması sonucu oluştuğu düşünülmektedir.

Bu şekilde ilk kaydı tutulan defterin ikinci nüshası olarak görülebilecek olan defter ise Kars eyaleti mutasarrıf ve valisi Ömer Paşa tarafından hazırlanmış olan timar rûznâmçe türü defterdir. Defterin ilkinden farkı bir şekilde oluşturulmuş ve dağıtılmış timar ve zeâmet kayıtlarının tezkire ve berat ile adeta tescil edilerek kayıt edilmesiyle oluştuğu söylenebilir. İlk defterdeki pek çok timarın hâsılı, hâsılı oluşturan hisse miktarları ve oluşturan köy ile mezraların isimlerinin genellikle benzer olduğu bu defterde her bir kaydın sonunda H.1088/1677-78 yılının farklı aylarında verilmiş tezkire ve berat kayıtları yer almaktadır (TTd.448: 2/b-38/a).

Nihayet son olarak H.1104/1692-93 yılında II. Ahmed döneminde (1691-95) Kars miralaylı Bahri Muhammed Paşa tarafından hazırlanmış olan tashîh, berat ve tecdid defteridir. Bu defter de Kağızman, Keçivan ve Şüregel kayıtlarını içermektedir (TTd.839: 2-34). Bu defter aradan geçen zamanda varlığını devam ettirmiş, farklılaşmış

veya yeni oluşmuş timarlar hakkında bilgiler vermektedir. Aşağıdaki bilgiler bu üç defterde elde edilen bilgilerden oluşmaktadır.

Bu defter muhtemelen 1587-88 yılı Kars icmâl defterindeki örneklerde sık rastlanıldığı üzere Kars Beylerbeyi, alaybeyinin mektubu üzerine bir köy veya mezranın “şeneldülmesi” şartıyla zeâmet veya timar olarak berat ile verilmesinden oluşmuş olmalıdır (TKG.KK.TTd.283: 2/a, 5/a). Büyük bir kısmı da “zıkr olunan karyeler hâric ez defter olub kimesnenin beratına dahil olmamağla yazu'yu mezkûr ile kılıç timar olunmak üzre mîr-i mîrân-ı sabık tarafından kenduya tevcih olunub beratı virilmekle defter-i icmâl'e sebt ve müceddeden tevcih ve beratı virilmek babında inayet rica ve defter-i icmâl ve mufassal tettebbu olundukda kayd-ı mahalli bulunamamıştır...” şeklinde kılıç timarı olarak sefer eşmek şartıyla timar erbapları üzerine yazılmıştır (TKG.KK.TTd.283: 42/a, 45/b, 128/a). Ayrıca genellikle üç nefer cebelü ile seferlere katılmaları şartı öne sürülmüştür (TKG.KK.TTd.283: 121/b). Fakat bunların bir kısmı “çürük ve bi-hasıl” olup otuz kırk yıldır halî ve harâbe köy ya da mezra durumundadır. Bu nedenle de kimse rağbet etmemiştir (TKG.KK.TTd.283: 113/a, 121/a-b).

2.3.1. Şüregel Livâsı Zeâmet Hisseleri

İncelenen defterdeki bilgilere göre Şüregel livâsı zeâmet hisseleri Halil ve İsmail isimli iki kişiye aittir. Bunlardan Halil'in zeâmeti sadece Arvak köyündeki 30.000 akçelik hisseden oluşmaktadır. İsmail'in ise Gerdehar, Digor, Hasan Can, Gül Saran ve Düz Geçid köyleri ile bu köylerden Gerdehar'a bağlı Kuyulu ve Digor'un ise Harnesne isimli mezralarından oluşan 38.000 akçelik bir hissesi bulunmaktadır. Aşağıdaki görüldüğü üzere İsmail'in zeâmet hisselerini oluşturan köy ve mezraların çoğu Ağça Kale nahiyesine bağlıdır.

Tablo 4. 1677 Yılı Tahririnde Şüregel Livâsı Zeâmet Hisseleri

Sıra	Zeâmet-i benâm-ı	Karye	Mezra	Nahiye	Livâ	Hâsıl
1	Halil	Arvak			Şöregel	30.000
2	İsmail	Gerdehar	Kuyulu	Ağça Kale	Şöregel	10.000
		Digor	Harnesne	Ağça Kale	Şöregel	6.000
		Hasan Can		Ağça Kale	Şöregel	1.000
		Gül Saran		Ağça Kale	Şöregel	1.000
		Düz Geçid				20.000
Toplam					68.000	

1677-78 yılı defterindeki iki zeâmet hissesinden biri olan İsmail'in hissesi aynı kayıtların temize çekildiği ve berat ile tezkire verildiğini işaret eden defterinde Ağça Kal'a nahiyesi içerisinde gösterilmiştir. 20.000 akçelik hasıl ile bu hasılı oluşturan hisseler ve köylerinin yanı olduğu görülen bu kayıt ilkinin aksine Ağça Kal'a nahiyesi içerisinde gösterilmiştir (TTd.448: 27/a). 1692-93 yılı tahrir defteri ile 1677-78 yılındaki zeâmet hisse sahipleri arasındaki değişikliği de görme fırsatı sağlamaktadır. Nitekim 1677-78'de zeâmet sahibi olan Halil'in hissesi 1692-93 yılında “Ömer”e geçmiştir. Hasıl miktarı ve timar hissesi bulunan köyün ismi bu tarihte de aynıdır. 1727-28 yılı Revan Eyaleti icmâl defterinde Şüregel nahiyesinde zeâmet hissesi bulunan tek kişi “Seyyid Mahmud”dur. Seyyid Mahmud'un zeâmet hissesi 12.000 akçelik Haçur/Çahur ve 8.000 akçelik “Güni-Kendi/Güneykendi halen Azıklı dimekle ma'rufdur Güllüce dahi derler” şeklinde toplam 20.000 akçelik iki hisselerin birleşmesiyle oluşmuştur (TTd.898: 125). Dolayısıyla her iki defter sayesinde birleştirilen, tasdik edilen veya el değiştirilen hisselerle dair bilgilere erişilmektedir.

2.3.2. Şüregel Nahiyesi Timarları

1677-78 yılı icmâl tahrir defterinde Şüregel livâsının Şüregel nahiyesi timar kayıtları tetkik edildiğinde toplam 139 hisse sahibi tespit edilmiştir. Timar hisselerinin çoğu birden fazla köyün hâsıllarının bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Genellikle iki veya üç köy ender de olsa dört köyün hâsıllarının tamamı veya bir kısmı birleştirilerek 999 ilâ 17.000 akçe arasında değişen hisseler oluşturulmuştur.

Tablo 5. 1677-78 yılı tahririnde Şüregel Nahiyesi Timar Hisseleri

Sıra	Timar-ı	Karye	Mezra	Hasıl
1	Hüseyin	Düz Geçid		2.000
2	Mustafa	Nefs-i Şöregel	Çukur Pınar	9.500
3	Şahin	Çamuş Boğan nâm-ı diğer Kara Kilise	Sekicik	3.000
4	Hacı Veli	Kızıl Kal'a	Deve Viran	5.999
5	Halil	Kızıl Kal'a	Deve Viran	3.000
6	İsmail	Tanır		3.000
7		Geçüd Viranı		2.000
8	Mustafa	Gel Göresin	Orta Depe	3.000
9		Hasret Müselman		2.999
10	Mehmed	Çatak-ı Süfla		1.000
11		İsa Çayırı		2.000
12		Köşe/Kuş Viran		1.000
13		Depecik	Sekücek	1.000
14	Musa	Çatak-ı Ulya		1.000
15		Alaca Kilise		1.000
16		Başu Susuz		1.000
17	Ömer	Çatak-ı Ulya		1.000
18		Alaca Kilise		1.000
19		Başu Susuz		1.000
20	İsmail	Çatak-ı Ulya		1.000
21		Alaca Kilise		1.000
22		Başu Susuz		1.000
23	Hüseyin	Çatak-ı Ulya		1.000
24		Alaca Kilise		1.000
25		Başu Susuz		1.000
26	Mustafa	Çatak-ı Ulya		1.000
27		Alaca Kilise		1.000
28		Başu Susuz		1.000
29	Mustafa	Alaca		4.000
30	İsmail	Alaca		4.000
31	Ali	Mağaracık		4.000
32	Mahmud	Çatak-ı Süfla		2.500
33		İsa Çayırı		2.000
34	Osman	Çatak-ı Süfla		2.500
35		İsa Çayırı		2.000
36	Ömer	Kuyucak nâm-ı diğer Anbarcık		4.000
37	Ebubekir	Güllüce		4.000
38	Mustafa	Arvası	Marvası	4.000
39		Düz Viran		1.000
40	Mehmed	Kara Hüseyin		5.999
41	Hüseyin	Taynalık	Göl Viran	5.999
42	Ömer	Seydi Can		4.000
43	Şahin	Ergene		4.000
44	Mehmed	Kayalu		4.400
45		Gülceğiz		1.500
46	Mustafa	Tığnis/Tıkıns	Kuzay Viranı	5.000
47	Hasan	Tığnis/Tıkıns	Kuzay Viranı	5.000

48	Ali	Uzun Kilise		5.999
49	Veli	Kuyulu nâm-ı diğer Kızıl Çakçak		5.000
50	Mehmed	Akviran		3.000
51	Yusuf	Kürd Kömü	Hacılı	5.999
52	Mehmed	Eşrek Çeribaşı		4.000
53	Artık Kerim/Artıkrem	Taşid Gedik		5.000
54	Aşur/Aki Çeğil	Taşid Gedik		5.000
55	Mahmud	Hacı Halil		4.000
56		Susuz		1.999
57	Mustafa	Merdçik	Göl Viran	5.500
58	Halil	Merdçik	Göl Viran	5.500
59	İsmail	Bircan köy nâm-ı diğer Yumru Taş	İshak Mağara	4.000
60	Ahmed	Söğütlü	Sekicik	3.000
61	Yusuf	Rabat Anı/Atı		5.999
62	Yusuf	Haydutlar	Kaya Pınar	3.000
63		Sekicik		1.000
64	Mehmed	Kara Kal'a	Yol Geçid	3.000
65	Halil	Kara Behlül		5.999
66	İbrahim	Söğütlü		4.000
67	Hasan	Kırklar		4.999
68		Deve Boynu		1.000
69	Mehmed	Gür Pınar	Göl Viran	3.000
70		Kızıl Kule		1.500
71	Mehmed	Depecik	Kurd Kulağı	3.000
72		Hala/Cala		1.999
73		Kızıl Viran		1.000
74	Mustafa	Yıkık Kilise nâm-ı diğer Büyük Göl	Kabak Depe ve Susuz Viran	2.000
75		Küçük Göl		1.000
76		Kuyular		1.000
77	Osman	Yıkık Kilise nâm-ı diğer Büyük Göl	Kabak Depe ve Susuz Viran	2.000
78		Küçük Göl		1.000
79		Kuyular		1.000
80	Abdurrahim	Bulanık nâm-ı diğer Su Basan	Akviran ve Kızıl Depe ve Ağıllar	2.999
81		Kuyulu		1.000
82		Göl Viran		1.000
83		Kıran Kömü		1.000
84	Mustafa	Baldırvan-ı Kebîr		5.000
85		Göl Viran		999
86	Ali	Baldırvan-ı Kebîr		5.000
87		Göl Viran		999
88	İbrahim	Baldırvan-ı Kebîr		5.000
89		Göl Viran		999
90	Yusuf	Kürek Deresi		4.000
91		Göl Viran		1.000
92		Düz Viran ve diğer Düz Viran	Depecik	999
93	Mustafa	Ergene		5.000
94	Resul	Ergene		5.000
95	Davud	Kesik Köprü		4.000
96	Mehmed	Kale Viran nâm-ı diğer Ra'î/Ray		5.000
97	Yusuf	Çamış Boğan		3.999
98		Kara Kaçak/n		2.000
99	Ömer	Hindular	Kaya Pınar	3.000
100		Sekicik		1.000
101	Ömer	Asdahana		5.999
102	Hamza	Hamza Eğrek nâm-ı diğer Mescidli		5.999
103	Ömer	Maksud Kendi nâm-ı diğer Kuyuluca		4.000
104	Veli	Şehnalar		5.999
105	Süleyman	Şems	Susuz	5.999

106	İsmail	Baş Viran		3.000
107	Yusuf	Kuru nâm-ı diğer Karahan		3.999
108		Geçüd Viranı nâm-ı diğer Yol Geçid		1.000
109		Gür Pınar		1.000
110	İvaz	Kuru nâm-ı diğer Karahan		3.999
111		Geçüd Viranı nâm-ı diğer Yol Geçid		1.000
112		Gür Pınar		1.000
113	Süleyman	Berkendi-i Kebîr		4.000
114		Kaya Viran		1.999
115	Mustafa	Berkendi-i Kebîr		4.000
116		Kaya Viran		1.999
117	Mehmed	Karaca Viran		4.999
118		Göl Viran		1.000
119	Bali	İnce Kışla		3.000
120		Aşma		2.999
121	Mehmed	Çaça Ulam		4.000
122	Ali	Çaça Ulam		4.000
123	Abdurrahman	Kuyucak nâm-ı diğer Döğüş Kal'ası		5.000
124	...	Dadova		5.999
125	...	Merdeş/Mardaş		4.000
126	...	Keşişli		3.999
127		Koz Viran		2.000
128	Mirdarı/Mirzarı	Hacılar		5.000
129	Ahmed	Baldırvan-ı Sağır		5.999
130	...	İnce Kışla		3.000
131		Akviran		3.000
132	Yusuf	Kuşe Venk/Vank	Uzun Hacı	5.000
133	Mahmud	Kızıl Venk		3.000
134	Şahin	Huğos/Huğus		4.000
135	Hasan	Oğuzı	Baş/ı Gedikler	5.000
136		Kör Hane	Mağaracık	2.000
137	Halil	Sekicik		5.000
138	Mustafa	Kuyulu nâm-ı diğer Kızıl Çakçak		15.000
139	Ahmed	Uzun Kilise		17.000
Toplam				457.870

Çatak Ulya, Alaca Kilise ve Başu Susuz köylerinin beş timar hissesinin oluşumunda rol aldığı anlaşılmaktadır. Nahiye timar hisseleri içerisinde Uzun Kilise köyünün 17.000 akçelik timarına sahip Ahmed en yüksek hisseye sahip sipahi olarak görünmektedir. Akabinde Kuyulu nâm-ı diğer Kızıl Çakçak köyünün 15.000 akçelik hissesine sahip Mustafa gelmektedir (TKG.KK.TTd.353: 16/a-b). Nahiyedeki bazı timar hisselerinin sahiplerinin isimlerinin defterde kayıtlı olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu durumun kâtip hatasından mı yoksa gerçekte sipahisinin olmayışından mı kaynaklandığı anlaşılamamıştır (TKG.KK.TTd.353: 14/a-b, 15/a).

Defterdeki Şüregel nahiyesine ait timar kayıtlarını iki bölümde görmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi yukarıda tablo halinde gösterildiği üzere defterin kayıt sistemi dâhilinde sadece Şüregel'e ait olduğu anlaşılın kayıtlardır. İkincisi de defterin sonunda muhtemelen açıkta kalan hisselerin birleştirilmesiyle ortaya çıkan ve Şüregel başta olmak üzere Zaruşad livâsının Ulyâ ve Şüregel'in Sosgerd ve Ağca Kal'a nahiyelerine ait köylerinde bulunduğu timar hisselerinden oluşmaktadır. Bu tür olduğu anlaşılın 33 adet timar hissesi defterde yer almaktadır. Bunların toplamda 54.499 akçelik bir meblağa tekâmül ettiği görülmektedir. Her ne kadar diğer iki nahiyeye ait köy ve mezraları içerse de başlığından hareketle Şüregel timarları içerisinde ele alınmıştır. Ömer veled-i Mehmed isimli sipahinin Şüregel'in beş köyü ve Ağca Kal'anın da altı köyünün oluşturduğu on bir hisselik

timarının miktarı 16.000 akçedir. Bu örnek bir timarı oluşturan hisseler ve bağlı buldukları nahiye ile köylerini göstermesi bakımından iyi bir örnektir (TKG.KK.TTd.353: 36/a).

Nihayet defterde Şüregel nahiyesine ait 172 timar hissesinin toplam 510.339 akçelik tahmini bir değerinin olduğu söylenebilir. Buradaki tahmini değer ifadesi oldukça önemlidir. Nitekim tahrirlerdeki ifadeleri gerçek değermiş gibi okumak doğru değildir. Neticede imparatorluk idaresi bir köy veya mezranın üç yıllık gelirinin ortalamasının yoluyla vergi miktarını tespit etmekteydi (Öz 1999: 8, 79).

1677-78 yılı tahririnden 16 yıl sonra H.1104/1693-93 yılında tutulmuş bir başka defter Şüregel'i iskân ve malî yapı bakımından kritik etmeye fırsat vermektedir. Bu iskân birimlerinin büyük kısmının bu tarihte var olduğu yukarıda belirtilmiştir. Timar hisseleri bakımından da her iki defterin nispeten benzer oldukları söylenebilir. H.1104/1692-93 yılında mîr-i mîrân Bahri Muhammed Paşa mührünü taşıyan Kağızman, Kicivan ve Şüregel livâlarına ait berat veya tecdîd edilmiş, timar ve zeâmet kayıtlarını içermektedir. II. Ahmed'in tahta çıkmasıyla bu işlemin başlatıldığı anlaşılmaktadır.

Bu defterin 1677-78 yılında tahsis edilmiş, timarların "tecdîd" yani yenileme ve "berat" işlemlerini içerdiği anlaşılmaktadır. Haliyle imparatorluk idaresinin ilk olarak 1677-78 yılı tahririnde pek çoğu yarar adamlar olarak gördüğü mahalli sipahilere bazı köy ve mezralardan oluşan bazı timarlar dağıttığı söylenebilir. Bu tarihten yaklaşık 15 yıl sonra padişah değişikliği nedeniyle verilen timarlar tescil edilmiştir. Timarlar tezkire, berat ve tecdîd işlemleri vesilesiyle imparatorluk idaresince resmî bir yapıya kavuşmuştur. H.1104/1692-93 yılında hazırlanan defter de bu resmiyetin bir timsali olarak görülebilir. Bu nedenle timar sahiplerinin bir kısmı aynı olmakla birlikte büyük kısmı farklıdır (TTd.839: 5-10). Bu defterde ayrıca yer yer 1677-78 yılındaki timar sahiplerinin de izlerine rastlanılmaktadır. Nitekim "benâm-ı" şeklindeki ifade ile timarın el değiştirmesi ve güncel sahibinden önceki sahibi hakkında bilgiler verilmiştir. Örneğin 1677-78 yılı tahririnde Şüregel nahiyesinin Kuyulu nâm-ı diğer Kızıl Çakçak köyünün 5.000 akçelik timarı Veli isimli kişiye aittir. Ancak 1692-93 yılı defterinde ise bu timarın İbrahim üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu değişiklik defterdeki "Veli'nin kasr-ı yedinden İbrahim'e tevcih" şeklinde not edilmiştir (TTd.839: 7). Dolayısıyla 1692-93 yılı defterindeki timarlar ve üzerindeki bazı notların takibiyle önceki veya günceldeki timar erbaplarının takip ve tespiti mümkün olmaktadır (TTd.839: 1-25). 1692-93 yılı defterinde önceki 1677-78 yılında yer almayan bazı yeni timarlara rastlanılmaktadır. Bazen de aksine 1677-78 yılında kayıtlı olan kimi timar hisselerine 1692-93 yılı defterinde tespit edilememiştir. Bu durumda 1692-93 yılı tahririnin bir tescil, tecdîd işlemini havi defter olmasının yanında bazı yeni timarları veya var olan kimi timarların başka hisselerine dağıtıldığı şeklinde işlemleri de içerdiği anlaşılmaktadır. Bazen de hâsıllarının değiştiği görülmektedir. 1677-78 yılında Baş Mağara ve Çatal Pınar köylerinin 5.000 akçelik timarına Derviş sahiptir. 1692-93 yılında ise bu köylerin birleştirilmiş ve 10.999 akçelik timarın oluşturulduğu ve Abdurrahma'a verildiği görülmektedir (TTd.839: 25). Bu tür örneklerin bir kısmında çok daha teferruatlı bir izah yer almaktadır. Şüregel nahiyesine bağlı Kebeki/Gebeki nezd-i karye-i Baylanlu der-karye-i Orta Çalı'nın 1.500 akçe hâsılı bulunan timarına sahip Ebubekir'in H.1103/1691-92 yılındaki Gürcistan seferine görevli olmasına rağmen katılmadığı ve bu nedenle hissesinin Osman'a bırakıldığı görülmektedir. Bu tür derkenarlar sayesinde timarların el değiştirme nedenleri hakkında bazı bilgilere rastlanılmaktadır (TTd.839: 24).

Şüregel nahiyesinin 1677-78 ve 1692-93 yılları tahrirleri arasındaki bu benzerlik ve farklılıklar H.1140/1727-28 yılı tahririnde farklı bir boyut kazanmıştır. Öncelikle yer adları, timar hisseleri, hisseleri oluşturan köy ve mezzalar, hisse sahipleri gibi pek çok başlık altında bariz farklılıkları olduğu söylenebilir. Yaklaşık elli yıllık bir sürenin akabinde hazırlanmış olan 1727-28 yılı defterinde önceki defterlerde var olan hisse sahiplerine rastlanılamamıştır. Yer adlarında da birkaç istisna dışında önceki defterlerde var olan iskân birimlerinin adlarına tesadüf edilememiştir. Bu durum 1727-28 yılı defterinin Revan eyaletine ait olmasından kaynaklanmış olmalıdır (TTd.898: 1). Nitekim yukarıda ifade edildiği üzere Şüregel nahiyesi kayıtlarının bir kısmı Revan bir kısmı da Kars livâlarına bağlı olacak şekilde değişiklik göstermektedir. Bu defterde Şüregel'e ait olduğu görülen 129 timar hissesinden toplam 445.300 akçelik tahmini bir hesaplama yapılmıştır (TTd.898: 125-155). 1727-28 yılı defterinde 1677-78 yılı defterine göre altı örnek dışında timar hisselerinin tamamı ayrı ayrı yazılmıştır. Bektaş, İbrahim, Ömer, İsmail, İsmail ve Osman isimli sipahilerin timar hisseleri en az iki köyün gelirlerinden oluşmaktadır (TTd.898: 135, 138,139,142,146,151). Diğer sipahilerin hisseleri bir köy veya mezzadan müteşekkildir. 2.000 ile 6.000 arasında değişen bu timarların ortalama olarak 3.000 akçe şeklinde hisselenildiği anlaşılmaktadır.

2.3.3 Ağça Kal'a Nahiyesi Timarları

1677-78 yılı defterinde Ağça Kal'a nahiyesinin 87 iskân biriminden oluşan 53 timar hissesi bulunmaktadır. Bunların yedi tanesinin ismi defterde kayıtlı değildir. 23 tanesi ise en az iki köy veya mezza hissesinin birleşmesinden oluşmuştur. Nahiyenin bu tarihteki toplam timar hissesi tahmini olarak 240.987 akçedir (TKG.KK.TTd.353: 16/b-25/a).

Tablo 6. Ağça Kal'a Nahiyesi Timarları

Sıra	Timar-ı	Karye	Mezra	Hasıl	Toplam Hisse
1	Üveys	Paşacık		5.999	
2	Derviş	Baş Mağara		3.000	5.000
3		Çatal Pınar		2.000	
4	Ali	Kızıl Kal'a		1.500	4.500
5		Matar Kaya nâm-ı diğer Okçu Pınar		1.500	
6		Gökçe Harman		1.500	
7	Ahmed	Ebu Şihman/EbuŞşehman	Baş Viran	2.500	3.000
8		Kara Ağıl		5.00	
9	Ali	Ebu Şihman/EbuŞşehman	Baş Viran	2.500	3.000
10		Kara Ağıl		500	
11	Yusuf	Diğer Taş Pınar		3.000	
12	İvaz	Celal	Yayla Viran	3.000	5.999
13		Cevdet/Cüret Kışlası nâm-ı diğer Kamuşlu		1.999	
14		Kara Kal'a		1.000	
15	İbrahim	Arpalu		2.000	3.000
16		Kamuşlu		1.000	
17	Mustafa	Er Davud		3.000	
18	Abdullah	Kızıl Kal'a		1.500	4.500
19		Matar Kaya nâm-ı diğer Okçu Pınar		1.500	
20		Gökçe Harman		1500	
21	Mehmed	Kara Kal'a	Çukur Viran	2.000	5.000
22		Yol		3.000	
23	Yusuf	Kara Günü/Güni		3.000	
24	İbrahim	Kızıl Viran nâm-ı diğer Bacalu		3.000	
25	İsmail	Kara Kal'a		3.000	5.000
26		Musa Pınarı		2.000	
27	Hasan	Kızıl Koyun		3.000	

28	Hasan	Deynî/Zebni	Aşuşlu	4.999	5.999
29		Teknecik		1.000	
30	Ali	Deynî/Zebni	Aşuşlu	4.999	5.999
31		Teknecik		1.000	
32	Yusuf	Kara Kal'a	Çucuğan/Sucuğan Mağara	3.000	
33	Yusuf	Söğütlü		3.000	
34	Veli	Mağaracık		3.000	
35	Halil	Taşnik-ı Kebîr		5.999	
36	Mustafa	Kara Kal'a	Göl Pınar	4.000	
37	Şahin	Pazarcık		4.000	5.999
38		Başçılar		1.999	
39	İvaz	Taşnik-ı Sağır		4.000	5.999
40		Başçılar		1.999	
41	İbrahim	Sıçan Tarağı	Kara ve Aşmacan	4.000	
42	Halil	İnal/Eynel		5.999	
43	Ahmed	Alicı		5.000	
44	Veli	Alicı		5.000	
45	Osman	Beğran/Bekran		4.000	5.999
46		Dolamaç		1.999	
47	Mustafa	Kamuşlu-yı diğer		4.000	
48	Derviş	Baş Mağara nâm-ı diğer Kara Kal'a		3.000	5.000
49		Çatal Pınar		2.000	
50	Rıdvan	Kara Bağ		3.000	5.500
51		Bir Teke/Birenke		1.500	
52		Koşa/Musa Mağara		1.000	
53	Yusuf	Kara Bağ		7.000	9.500
54		Bir Teke/Birenke		1.500	
55		Koşa/Musa Mağara		1.000	
56	Ahmed	Keçülü		3.000	
57	Nasuh	Sorkunlu		5.999	
58	Yusuf	Barsaklu		4.000	
59	Şaban	Mağaracık		3.000	
60	Ali	Viran Kale		2.000	4.000
61		Depelü		2.000	
62	İbrahim	Ağca Kuzu	Mağara	4.000	
63	Mehmed	Kızıl Kal'a		4.000	
64	Hüseyin	Ağzı Açık		3.000	
65	Halil	Ağzı Açık		3.000	
66	Mustafa	Kürd Kömü/Köyü		3.000	
67	Yusuf	Kürd Kömü/Köyü		3.000	
68	...	Marvanik		3.000	9.000
69		Kaçı Geren/Keren		2.000	
70		Ak Pınar		2.000	
71		Kotur		2.000	
72	...	Nahcevan		5.999	
73	...	Nahcevan		5.999	
74	...	Damluca		5.999	
75	...	Kavaklı		4.000	
76	...	Ayran Döken		3.000	5.000
77		Çakıl/Çağıl Dere		2.000	
78	...	Kuru Dere		3.000	
79	Hüseyin	Düz Viran	Köse Hisar	1.000	3.000
80		Mağara Viran		1.000	
81		Depe Kal'a		1.000	
82	Ferhad	Düz Viran	Köse Hisar	1.000	3.000
83		Mağara Viran		1.000	
84		Depe Kal'a		1.000	
85	Süleyman	Depecik		1.000	3.000
86		Kuru Dere		1.000	
87		Düz Viran		1.000	
Toplam				240.987	

Nahiyedeki Kara Bağ, Paşacık, Sorkunlu, İnal/Eynel, Nahçevan, Damluca ve Alıcı köyleri timar hisseleri diğerlerine göre fazla olan köyleridir (TKG.KK.TTd.353: 16/a, 19/b, 20/a-b, 22/a, 24/a). Diğer taraftan Kara Ağıl köyü hasilının ise nahiyeye köyleri içerisinde en düşük olduğu görölmektedir (TKG.KK.TTd.353: 17/a). Ağça Kal'a nahiyesi timarlarının 1692-93 yılı defterindekilere benzer veya farklı olanlarına da rastlanılmaktadır. 1692-93 yılı defterinde nahiyeye ait timarların bir kısmının hisse sahiplerinin isimleri yer almamaktadır (TTd.839: 25-26, 32, 33). Timar hissesine sahip aynı kişiler (TTd.839: 28) veya farklı (TTd.839: 29, 30, 31 vd) olanları da bulunmaktadır.

2.3.4. Sosgerd Nahiyesi Timarları

Sosgerd nahiyesinin 1677-78 yılı tahririnde toplam 78 adet iskân biriminde 45 timar hissesi tespit edilmiştir. Bu hisselerden 15'inin sipahi isimleri defterde kayıtlı değildir. 14 tanesinin hisseleri en az iki köy hasilının toplamından oluşturulmuştur (TKG.KK.TTd.353: 25/b-33/a).

Tablo 7. Ağça Kal'a Nahiyesi Timarları

Sıra	Timar-ı	Karye	Mezra	Hasıl	Toplam Hisse
1	Hüseyin	Uzun Hacı/Hac		3.000	5999
2		Molla Habil		2.999	
3	Ebubekir	Ark Aşan		3.000	
4	Hasan	Kızıl Kilise		5.999	
5	Ali	Usta Kara		1.500	5.000
6		Kılıççı Köse		2.500	
7		Çukur Pınar		1000	
8	Mustafa	Karami		5.999	
9	Mustafa	Aruca/Yumruca		3.000	
10	Ali	Küt/Küp Viran-ı Sağır		3.000	
11	Abdullah	Küt/Küp Viran-ı Sağır		3.000	
12	Yusuf	Ayrıan Döken	Viran Kilise	3.000	
13	Rıdvan	Serçelü/Sırcalı		2.000	5.999
14		Çatak		2.000	
15		Ağcalu		1.999	
16	Ali	Kızıl Kilise nâm-ı (Güllü Bulak)		5.999	
17	Ahmed	Yumruca/Aruca		3.000	
18	Ebubekir	Ökne		3.000	
19	Halil	Ökne		3.000	
20	Mustafa	Kara Kilise		5.999	
21	Osman	Kara Kilise		5.999	
22	Veli	Soğuk Pınar		5.999	
23	Mustafa	Ağcalu	Çukur Pınar	3.000	
24	İsmail	Eğrek nâm-ı diğer Hınız		3.000	5.000
25		Mağaracık		2.000	
26	Murad	Çakmaklu		3.000	5.999
27	...	Dere Kendi nâm-ı diğer Göynücek-i Ulyâ		3.999	
28		Göynücek-i Süflâ		2.000	
29	...	Köse Kılıççı		5.999	
30	...	Küt/Küp Viran-ı Kebîr		5.000	
31	...	Küt/Küp Viran-ı Kebîr		5.000	
32	...	Kabak Depe		5.000	
33	...	Kabak Depe		5.000	
34	...	Kabak Depe		5.000	
35	Nasuh	Kıçılı/Kımılı		3.000	
36	...	Kıçılı/Kımılı		3.000	
37	...	Kıçılı/Kımılı-yı diğer		5.999	

38	...	Dirtler/Diriler		3.000	
39	...	Düz Viran		4.000	
40	...	Geçüd Viranı		4.000	
41	...	Boğaz Dere		5.000	
42	...	Amasya	Dikme Taş		
43	Süleyman	Ayır Gölü	Taş Ağıl	3.000	6.000
44		Deve/Dere Ağıl	Güney Viranı	3.000	
45	Yusuf	Mağaracık	Çukur Viran	2.000	5.999
46		Taş Viran	Kapulu	1.000	
47		Çifte	Taş Ağıl	2.000	
48		Düz Kilise		500	
49	...	Bazırgan Yulağı	Çatak Viran	1.000	3.000
50		Kara Viran	Düz Viran	1.000	
51		Taşlı Köy		1.000	
52	İbrahim	Göl Viran		3.000	
53	Osman	Nefs-i Ağça Kal'a	Uzun Kışla Direği	500	4.800
54		Söğütlü		400	
55		Göki/Göği Kışlağı	Güney Viranı ve Tepecik	400	
56		Reded/Radad nâm-ı diğer Baş Kışla		1.500	
57		Kavaklı		1.500	
58		Kızıl Kilise	Yolu Viran	500	
59	Hasan	Sertuç	Musa Ağıllar	3.000	5.999
60		Geçüd Viranı		2.000	
61		Hacı/lı Mağara		999	
62	İbrahim	Kubad		3.000	5.999
63		Kal'acık/Kelecik		2.999	
64	Ebubekir	Rabad	Komad	2.499	5.999
65		Kal'a Viran nâm-ı diğer Büyük Göl	Kuzay Viranı ve Kaya Pınar	1.000	
66		Mağaracık	Kızıl Mağara ve Bekalı/Belcalı ve Mağara ma'a Sekücek	1.300	
67		Gömi/Kömi Viran	Çukur Pınar ve Buz Pınar ma'a Sekücek tabi-i Merdili?	1.200	
68	Hüseyin	Kara Pınar	Ark Aşanlar, Soğuk Pınar ve Kanlı Pınar ve Kara Suva ve Hara ve Belmik ve Deve Viranlar ve Deve Viran	1.499	5.999
69		Pınarlı nâm-ı diğer Kara Kal'a	Çatak ve Mır Dere ve Ağça Baba ve Küçük Ağça Baba	1.000	
70		Kayacık	Kör Viranlar ve Kara Kale	800	
71		Ağça Yaylak/Balak nâm-ı diğer Çukur Pınar	Kale Viranı ve Deve Viranlar ve Yıkık Kilise	500	
72		Kale Viranı	Kara Çay ve Baş Viran ve Düz Viranlar	500	
73		Çıbık Kilise	Yevanlı ve Sarı Yar ve Dere Kendi	1.200	
74		Yuvakmes/Yuva Kemsî	Çukur Yayla ve Kaya Başı ve Güney Yayla ve diğer Kaya Başı	500	
75	Salih	Kör pınar		2.000	5.000
76		Boğaz Kilise		1.000	
77		Biskifi	Nazar Bey Deresi ve Boğaz Dere	1.000	
78		Kaya Başı	Kalle/Kulle	1.000	
Toplam				204.285	

Nahiye'nin timar hisseleri 400 ila 5.999 akçe arasında değişiklik göstermektedir. Karami, Kızıl Kilise, Kara Kilise, Soğuk Pınar, Köse Kılıççı, Kabak Depe, Kılıçlı/Kımlı-yı diğer ve Boğaz Dere köylerinin hâsıl miktarı beş bin akçenin üzerindedir. Diğer taraftan Söğütlü, Düz Kilise, Kala Viran, Ağça Yaylak ve Hacı/lı Mağara köylerinin ise hâsıl miktarı bin akçenin altındadır (TKG.KK.TTd.353: 31/b, 32/a-b, 33/a). Bu örnekler içerisinde "Nefs-i Ağça Kal'a"nın da hasılının 500 akçe olması dikkat çekicidir (TKG.KK.TTd.353: 32/a). Nahiye'nin 45 timar hissesinin toplam hâsılı 204.285 akçe olarak hesaplanmıştır (TKG.KK.TTd.353: 25/b-33/a).

1692-93 yılı defterinde Şüregel nahiyesi timarlarının bir kısmının hisse sahipleri yazılmamıştır (TTd.839: 19). Bazı timarların 1677-78 yılı defterinde kayıtlı sahipleri aynıdır (TTd.839: 19, 20). 1677-78 yılı defterinde sipahi isimleri olmayan bazı timarların sipahi isimlerine 1692-93 yılı defterinde rastlanılmaktadır. Bu sipahilerin aynı kişi olmaları elbette şüphelidir. Örneğin Sosgerd nahiyesinin Kúp/Kút Viran köyünün 5.000 akçelik hâsılının sahibi 1677-78 yılı defterinde yokken 1692-93 yılı defterinde Ömer olarak kayıtlıdır (TTd.839: 22).

Tablo 8. 1677-78 Defterinde Şüregel Livâsı

Sıra	Nahiye	Köy	Mezrası olan köy	Mezra	Zeâmet		Tımar		Hâric ez-defter
					Aded	Hasıl	Aded	Hasıl	
1	Şüregel	105	29	37	1	30.000	139	457.870	121
2	Ağca Kal'a	66	7	12	1	20.000	53	240.987	72
3	Sosgerd	59	15	41			45	204.285	88
Toplam		230	51	90	2	50.000	237	903.142	281

Buraya kadar ifade edilen iskân birimleri ve zeâmet, tımar hisseleri ile hâric ez-defter sayıları ve bunların nahiyelere göre dağılımları yukarıdaki tablo vesilesiyle görünür kılınmıştır. Buna göre Şüregel livâsının üç nahiyesinde toplam 230 köy ve 90 mezrası ile 2 zeâmet ve 237 adet tımar hissesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu hisselerden tahmini olarak 50.000 akçe zeâmet ve 903.142 akçe de tımar hisselerini karşılayacak şekilde vergi belirlenmiştir. Nihayet hâric ez-defter kayıtlarına bakıldığında ise 121 adet Şüregel, 88 adet Sosgerd ve 72 adet de Ağca Kal'a da olmak üzere toplam 281 kayda rastlanılmıştır. Burada hâric ez-defter sayılarının livadaki köy sayısından fazla olmasının nedeni yer yer mezra kayıtlarında da kullanılmış olmasıdır.

SONUÇ

Osmanlı-İnan ilişkileri bağlamında XVI. yüzyıldaki uzun ve yıpratıcı savaşlar XVII. yüzyılın ikinci yarısında yerini nispeten daha durgun bir havaya bırakmıştır. Bu havanın da etkisiyle imparatorluk idaresinin siyasi, itikâdî ve malî çekişmelerin cereyan ettiği sahalarda etkinliğini sağlamlaştırmak, sınır şeridinde güvenliği sağlamak gibi düşüncelerin etkisiyle harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Bu hareket Şüregel isimli bir livânın tesisi ve tahririnin yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu defter XVII. yüzyılda ender görülen tahrir örneklerinden biri olmanın yanı sıra Şüregel livâsı özelinde sınır boylarındaki hayata, idarî mekanizmaya ve iktisadî vaziyete dair önemle bilgiler sunmuştur.

XVII. yüzyılın sonlarında hazırlanmış olan defter vesilesiyle ilk olarak Şüregel'in idarî yapısına ait bilgilere erişilmiştir. Bu vesileyle Şüregel livâsının Şüregel, Ağca Kal'a ve Sosgerd isimli üç nahiyesinin olduğu görülmektedir. Bu nahiyelerde toplam 230 köy tespit edilmiştir. Nahiyelerdeki 230 köyün 51'inde toplam 90 mezra kaydı yer almaktadır. Mezra kayıtlarının en fazla olduğu nahiye Sosgerd'dir. Bu bakımdan Şüregel ve Ağca Kal'a nahiyeleri Sosgerd'i takip etmektedir.

İkinci olarak defterde azda olsa var olan verilerden hareketle sancağın iktisadî yapısına ait bazı bilgiler ortaya konulmuştur. Bu hususta öncelikle var olan zeâmet kayıtları dikkati çekmektedir. Şüregel ve Ağca Kal'a nahiyelerinin toplamı 50.000 akçe olan birer zeâmet kayıtları bulunmaktadır. Ardından tımar hisselerine dair

veriler ortaya çıkmaktadır. Buna göre Şüregel'in 139, Ağça Kal'a'nın 53 ve Sosgerd'in ise 45 timar hissesi tespit edilmiştir. Hisse sayılarındaki bu dağılım hâsılların oluşmasını da bir noktada belirlemiştir. Çoğu zaman birden fazla köy veya mezranın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş timar hisselerine bakıldığında Şüregel nahiyesinin diğerlerinden yüksek bir hâsil miktarına sahip olduğu görülmektedir. Öyle ki bölgenin 903.142 akçe olan toplam hâsılının 457.870 akçesi Şüregel nahiyesine aittir.

1677-78 yılı defterinin Şüregel livâsına ait idarî ve iktisadî bakımdan sunduğu bu izahları "hâric ez-defter" şeklindeki izahlar takip etmektedir. Bu mahiyette defterde toplam 281 kayıt tespit edilmiştir. Timar hisseleri ile iskân birimlerinin sayısı dikkate alındığında bu sayının önemi çok daha açık anlaşılmaktadır. Bu bakımdan ele alındığında defterdeki timar hisselerini oluşturan iskân birimlerinin büyük kısmının hâric ez-defter olduğu görülmektedir. Bu durum defterin hazırlanış maksadını da ortaya koymaktadır. Osmanlı İmparatorluk idaresi İran'la siyasî ve askerî gerginliğin yaşandığı önemli bölgelerden biri olan Şüregel'de köy ve mezraların nüfus ve ekonomik vaziyetlerini göz önüne alarak tahmini timar hisseleri oluşturmuş ve serhadde yaşamaya gönüllü timar erbaplarına dağıtmıştır.

İncelenen defterlerde her ne kadar bunların nereli olduklarına dair bilgiler yoksa da büyük kısmının yerel reâya veya serhat görevi yürüten gönüllülerden oluşması kuvvetle muhtemeldir. Haliyle esasında icmâl türü bir defter olmasına rağmen yer yer değişiklik arz eden hususlarda başvuru ve bu nedenle de mufassal türü defter olarak görülebilecek olan bir kaynak ortaya çıkmıştır. İncelenen defterin Osmanlı diplomatikası ve malî uygulamaları bağlamındaki önemi bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca XVII. yüzyılda Osmanlı-İran sınırındaki yaşama ve uygulamalara ait önemli bilgiler barındırmaktadır. Yine siyasî, malî, askerî ve itikâdî gerekliliklerin tetiklediği Şüregel livâsı tahriri sayesinde XVII. yüzyılda bir livâ tesisi, livâya bağlı nahiyeler ile nahiyelere bağlı köy, mezra adlarını sunmaktadır. Timar hisselerinin oluşturulması, pay edilmesi ve hisse sahiplerinin isimleri ile hâsılları hakkında da bilgilere erişilmektedir. Bu bilgi yumağı sayesinde siyasî ve askerî bakımdan gel-gitlerin yaşandığı hudut bölgesinden bir kesit elde edilmiştir. Bu kesit sayesinde siyasî, malî ve askerî bakış açısıyla irdelenen Osmanlı-İran çekişmelerine çok daha derin bir açıdan bakılması mümkün olabilmektedir. Söz konusu çekişmenin cereyan ettiği bir coğrafyanın bu durumdan nasıl etkilendiği sorusunun cevabına dair oldukça farklı ve önemli bir ipuçları ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Kaynakları

1- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Başkanlığı (BOA).

Devlet Arşivleri Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHMD.)14/418; 16/439; 58/391, T: 16.Ca.993; 72/343, T: 4 Receb 1002; 132/1435, T: S.1138; 144/192-195.

Devlet Arşivleri Maliyeden Müdevver Defterleri (MADd.) 20549, T: H.1267/1850

Devlet Arşivleri Tapu Tahrir Defterleri (TTd.) 448; 839; 898.

2- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKG.KK)

Tapu Tahrir Defterleri (TKG.KK.TTd.) 103 (111/175); 283 (112/247), T: H.996/1587-88; 353 (56/308).

B) Araştırma İnceleme Eserleri

Arı, Saim (2001). *Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah I. Mahmut Dönemi Ehl-i Sünnet-Şif Diyalogu*. Doktora Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi.

Aydın, Dünder (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aydın, Meltem (2021). "Kars Kalesi'nin Yeniden İnşası ve Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması (1578-1580)". *International Social Sciences Studies Journal* 7 (89): 4680-4695.

Baykara, Tuncer (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara: Sevinç Matbaası.

Bingöl, Akın (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Cengiz, Ercan (2013). *XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Darkot, Besim (1973). "Kars". *İslam Ansiklopedisi*. C. IV. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 360-363.

Elekberli, Eziz (1994). *Kadim Türk Oğuz Yurdu Ermenistan*. Bakü: Sabah Neşriyyatı.

Erzurum Vilayet Salnamesi, DO.2472, 1289, s.166,169, 175, 180; DO.2472, 1292; DO.2472, 1293, s.169, 180.

Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri (2000). C.2, Haz. Faris Çerçi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Gündüz, Tufan (2001). "Kars", *İslam Ansiklopedisi*. V. 24: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 515-518.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (2014). 2. Kitap. 2. Cilt Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İpşirli, Mehmet (1995). "Ferhad Paşa". *İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 383-384.

- Khorenats'i, Moses (1980). *History of the Armenians*. Çev. Robert W. Thomson. Cambridge: Harvard University.
- Kılıç, Remzi (2020). "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan-Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies*. (3): 191-215.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1953). *Kars Tarihi, C.I, Taş Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Değın ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi*. İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1988). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Küçük, Cevdet (1995). "Erzurum". *İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 321-329.
- Kütükoğlu, Bekir (1993). *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Mohammednejad, Hamidreza (2017). *Osmanlı İnan İlişkileri (1482-1576)*. İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları.
- Murphey, Rhoads (2001). "Kasrışir'in Antlaşması". *İslam Ansiklopedisi*. C. 2. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 575.
- Mustafa Nuri Paşa (1979). *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi. I-II*, Haz. Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Osmanlı Yer Adları* (2017). Haz. Tahir Sezen, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Öz, Mehmet (1999). *XV-XVI. Yüzyılda Canik Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öz, Mehmet (2010). "Tahrir". *İslam Ansiklopedisi*. C. 39. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 425-429.
- Özmenli, Mehmet (2008). *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'ın Tarihi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Özmenli, Mehmet (2009). "Kars Şüregel'de Yerleşen Topuluklar", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1): 77-86.
- Öztuna, Yılmaz (1983). *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, I*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Saray, Mehmet (1990). *Türk-İnan Münasebetlerinde Şiîliğin Rolü*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Sevim, Ali (2000). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şakiroğlu, Mahmut H. (1993). "Cigalazâde Sinan Paşa". *İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 525-526.
- Togan, Zeki Veleli (1997). "Allan". *İslam Ansiklopedisi*. C. I. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 376-379.
- Turan, Şerafettin (1958). "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", *Bellekten*, 22 (88): 551-594.
- Üner, A. Süleyh (1952). "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi, Şevval 1044 (1635) Recep 1045 (1635)" *Bellekten*, 16 (64): 547-576.

Koçak, Zülfiye (2021). "16. Yüzyılda Mazgird: İdarî Yapı, Yerleşim, Nüfus ve Ekonomi", *Mazgirt*, Der: Şükrü Aslan-Filiz Çelik, Ütopya Yayınevi., s. 51-97.

Koçak, Zülfiye (2023). "16. Yüzyılda Ovacık: İdarî Yapı, Yerleşim, Nüfus ve Ekonomi", *Ovacık*, Der: Zeliha Hepkon, Şükran Lilek Yılmaz, Şükrü Aslan, Ütopya Yayınevi, s. 141-181.

Ek: Şüregel Livâsı Tahririnin ilk sayfası (TKG.KK.TTd.353 (Eski No:56/308).

